



ԱԿԵՏԱԲԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

Խրառարակինայ ազգամեր սատարութեամբ

ՊՈ.ԲՈՒ ԵԴՈՒՅԹՈՅ ՌԱՓԱՅԵԼԻ ԴԱՐԱՄԵԱՆ

Ա. ՅՈ.ՐԻ. — ՆՈՅԵՄԲԵՐ, 1855. — Թիկ ԺԱ.

Ի ՓՈ.ՐԻԶ

Ի ԳՐԱՆՑԻ ՊՈ.ԲՈՒ Հ. ՕՐԱՄԵԱՆ

Ի ՓՈ.ՐԻԶ ԱՅԻ-ԱՐԵՎԻԹԻ, թ. 38.

Գործակակի

ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆԻՊՈԼԻ

ԱԿԵՏԱ ԱԴԱՅ ԿԵՐՊԵՐԵԱՆ.

ԶՄԵՒՄԵՒՄ.

ԴԱԿԱՆ ԱԴԱՅ ՊՈ.Դ.Ջ.Ջ.Ջ.Ե.Ա.

Ա.Վ.ԵՐԱՆԱՆԻԹԻ.

ԴԱՇԱՐՈՍ ԱՐԱՅ ՏԵՐ-ԳՈՎՈՎՈՐԵԱ.

ԵԱԶ ՄՈՒՏԱԿԻԹՈ

ԳՈՐԴԵԱՐ ՅԱԿԱՅ ԱԴ.ԱՅ ՊՈ.Ջ.Ջ.Ե.Ա.

ՄԱՍԻԱՅԱԴԱԿԻԵՐ



LE BOULARDIN S.

ԱԿԵՏԱԲԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

Ա. ԿԵՆՑԱԳՈԳՈՒՏ ԲՈՆՔ

ՃՈՂՈՎ. ՎԵԼԱԿԱԳԻՐՈՅ. Ի ՓԱՐԻԶ. — ՄԻԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ ՀԱՓՈՒՑ ԿՇՈՒՑ ԵՒ ԴՐՈՒՑ. — ՀԱՍԱՐԱԿՈՅ 1,620 Խ:

Երոպայի մեջ ամեն տարի մերմեկ երեւելի քաղաքներ ուսումնական ժողով մը ընելու գեղեցիկ և օգտակար սովորութիւնը Դադղիոյ Քան քաղաքին սկսաւ յուլիսի 20ին 1835ին : Այս ժողովներուն նպատակն է՝ ուսումնական մարդկանց շանքը քաջալերել, անոնց իրարու հետ ճանչորելու առիր տակ, իրարու աշխատանքին մեջ անու միութիւն մը՝ միակերպութիւն մը մտցընել, միանգամայն ուսումնական ընդհանուր խնդիրներու վրայ վիճարանութիւններ ընել : Այս ժողովը չորս հատուած կը բաժնուեր. այսինքն ա, ընդհանուր բնական պատմութիւն. բ, բնարանութիւն. գ, զրագիտութիւն կամ մատենագրութիւն : Այս հատուածներուն ամեն մեկը առանձին կը ժողովուեր ամեն առաօտ, իրիկուն ալ հասարակաց ժողով կրտսար՝ մինչեւ տասը օր :

Յաջորդ տարին Փուարիկ քաղաքը ժողով եղաւ՝ 240 նոգուզ, ետքն ալ ուրիշ քաղաքներ, և ժողովոյն կանոնադրութիւնները քանի գնացին աւելի շուկուեցան ու կարգաւորուեցան, օգուտները յայտնի եղան, Երոպայի ուրիշ երկիրներն ալ այսինքի ժողովներ ընելու սովորութիւնը տարածուեցաւ : Անկեց ի զատ շատ տեղուանք ալ զանազան զիտութեանց ու արտեստից համար միայն առանձին առանձին ժողովներ սկսան ըլլալ, ինչպէս երկրագործական, արուեստական, և այլն : Անցեալ տարի Պրիւակէի մեջ առաջին անգամ ժողով եղաւ վիճակագրական. այս տարի ալ նոյն ժողովոյն երկրորդ գումարումը Փարիզու մեջ ըլլալով՝ զետ նոր բիթնցաւ :

Վիճակագրաց ժողովոյն օրոշմունքները կերեւնայ թէ շատ օգուտներ պիտի ընեն հասարակաց. անոնցմէ մեկն ալ այս է որ այլ և այլ ազգաց վի-

ճակները իրարու հետ բաղդատելով ամէն բանի կողմանէ, պիսի հասկըցովի թէ մէկմէկէ ինչ տարբերութիւն ունին իրենց բնակիցները, բարքը, երկրագործական հարստութիւնը, ճամբաները, երկարութիւնները, վաճառականութիւնը, արևատները և այն : Ժողովականները նայեցան որ աշխարհիս ամէն կողմերէն աշխարհագլու ու բանիրուն մարդիկը մէկտեղ գան . այնպէս այեղաւ, ու երկու զիսաւոր որոշմունք ըրին Պրիքսէկի ժողովոյն մէջ. մէյմը որ այլ և այլ նիւրոց դասաւորութեանը համար միակերպ ոճ մը որոշուի, որպէս զի ամէն մարդու աշխատանքին պատովը դիւրաւ տեսնուի, մէյմալ որ շանացուի բոլոր աշխարհիս չափերը՝ կշիռներն ու դրամները միակերպ ընել : Ասոնց վրայ հասուն խորհրդով մտածուելին ետքը՝ որոշուեցաւ որ մասնաւոր ժողովակ մը (commission) դրուի, անոր յանձնուի բոլոր տարին աշխատիլ ու գրուածք մը պատրաստել այս բանիս վրայ թէ Պրիքսէկի ժողովոյն որոշմունքը կատարելու դիւրին ննարքները որոնք կրնան ըլլայ. և այն գրուածքը քննուի Փարիզու ժողովոյն մէջ՝ որ այս տարի պիսի ըլլար, ինչպէս որ եղաւ ալ :

Գաղղիոյ վաճառականութեան և հասարակաց շինութեան ոստիկանը Պարոն Ռուէ ապրիլի 18ին հրամանագիր մը հանեց, որով ժողովակ մը կըսանմաներ՝ որպէս զի մեծ ժողովոյն առաջարկուելու խնդիրները որոշուին : Այն ժողովակին զաներէց եղաւ Պարոն Տիւֆէն անուանի և բազմանմուտ օրենսգետը. և պահանջուած պատրաստութիւնները տեսնուելին ետեւ՝ հրաւիրանք յուղարկուեցաւ Գաղղիոյ երեսելի աշխարհագլուներուն որ սեպտեմբերի 10ին Փարիզու մէջ բացուելու ժողովոյն հրամեն. օտար տէրութեանց ալ գրուեցաւ որ իրենց զիտուններէն երեսփոխաններ բաղարկին : Հրաւիրեց թիւր 522 հոգի եր, բայց 522ը միայն եկան. անոնց ալ 216ը գաղղիացի եին :

Ժողովարան որոշեցին օրենսդրաց խորհրդարանը, որ Փարիզու առաջին փառաւոր պալատներէն մէկնէ. և ժողովը սկսաւ սահմանեալ օրը : Պարոն Ռուէ գեղեցիկ ատենախօսութիւն մը ըրուց ցուցընելով վիճակագրական խնդիրներուն մեծամեծ օգուտները : Սնկեց ետքը եւրոպայի այլ և այլ տէրութիւններէն յուղարկուած երեսփոխանները իրենց երկիրներուն վիճակագրութիւնը մէջ թերելով՝ նետ գնիտէ եղած գումարմունքներուն մէջ կարդացին, որ առանձին հաստուածներու ու ժողովակներու մէջ քննուեցան :

Փարիզու վիճակագրական ժողովոյն առաջարկուած խնդիրներուն մէջ զիսաւորներն այս իրեքը եղան : Ա. Ամէն նեարք բանեցընեկ և ամէն չանք ընեկ որ բոլոր աշխարհիս չափերը՝ կշիռներն ու դրամները միակերպ ըլլան : Բ. Ամէն տէրութեանց մէջ մէյմէկ կեղրունական ժողովակ հաստատուի՝ երեսելի պաշտօնատէրներէ ու զիտուններէ կագմուած, և այն ժողովակը մասնաւոր չանքով մը երկրին միշտ վիճակագրութիւնը յօրինէ : Գ. Նայուի թէ արդեօք կարելի է հասարակաց լեզու մը որոշել որ ամէն մարդ իր լեզուն զիտնալին ետեւ՝ այնպիսի մէկ լեզու մըն ալ որպի որ ամենաղիւրին ըլլայ, ու անով կարենայ խօսիլ օտարաց հետ առանց դժուարութիւն մը քաշելու :

Սեպտեմբերի 15ին վիճակագրական ժողովը վերջացաւ . բայց մասնաւոր գործակատար ժողովներու յանձնուած են՝ բաց ի վերը լիշտածներէն ուրիշ զանազան առաջարկութիւններ որ քննուին ու զալ տարի ըլլայու ժողովոյն համար պատրաստ ըլլան :

Արջափ օգտակար և փափաքելի բան է որ Օսմանեան մեծագօր տէրութիւնն ալ այժմու պատերազմին զրադիմանցը դադրելին ետեւ, իր քաղաքակրութեան համար ունեցած զովելի չանքին օգնականութիւն գտնել այսպիսի վիճակագրական ժողովէ մը : Հայրենասէր՝ պատուաւոր ու զիտուն մարդիկ չեին կրնար արդեօք առաջարկել տէրութեան որ իր երկրին քաղաքներէն մէկուն մէջ, զոր օրինակ Զմիւռնիա, հրաման տայ այսպիսի ժողով մը ընելու, յորում զտնուին ամէն երկը ու ամէն ազգէ հմուտ մարդիկ . անոնց քննելու խնդիրները առաջուց տեսնէ, հաստատէ, ու ետքը ժողովոյն վայելու և օգտակար կերպով կատարուելուն համար պէտք եղած կարգաւորութիւններն ընէ : Արդէն Կոստանդնուպոլոյ մէջ ձեմարան մը (Հնարևմէնի տաճէր) հաստատուած է քանի մը տարիէ ի վեր . այն ձեմարանին խնամօքը դիւրին պիսի ըլլայ անշուշտ այսպիսի մեծ ժողով մըն ալ ընել՝ նոն հրաւիրելով ուրիշ թէ հպատակ և թէ օտար ազգերու զիտուններէն, ու առաջարկուած խնդիրներուն լուծումն ու գործադրութիւնը անոնց յանձնել :

Փարիզու վիճակագրական ժողովոյն մէջ եղած առաջարկութիւններուն մէջ ամենին հետաքրքրականը հասարակաց լեզու որոշելով կամ հնարելին է : Այս խնդրոյն վրայ ատենով մտածած մարդկանց մէջ անուանի է Լայպիցից անունով գերմանացի փիլիսոփան՝ ասկէց հարիւր յիտուն տարի առաջ . բայց ոչ իրեն և ոչ ուրիշներուն մտածութիւնները

ընդունելի եղան, այլ մեկդի ձգուեցան իրեւանի կարելի բան : Խոկ հիմա որ լեզուազիսութիւնը շատ աւելի ծաղկած է Եւրոպայի մեջ, այս խնդիրը դժուար ալ ըլլայ՝ անկարելի չէ, և խիստ հաւանական է որ կատարուի : Հիմակուընք եղած առաջարկութիւններէն մեկը աս է, որ Պարոն Փեռ անոնվ գաղղիացոյն ըրածն է : Այս պարոնը կառաջարկէ որ ամեն ազգի իր մայրենի լեզուն գիտնայ ու պահէ . բայց աշխարհիս բոլոր քաղաքակիրք ազգերն ալ խօսք դնեն մեջերնին որ մեծ ժողով մը ըլլայ, եւ այն ժողովին պարտքն ըլլայ համաշխարհական լեզու մը ընտրել . իւրաքանչիւր ազգ ալ պարտաւորուի այն լեզուն ընդունիլ, իր ազգային լեզուին նետ մեկտեղ սորվիլ ու դպրոցներուն մեջ սովորեցընել : Եւ այս լեզուն հիմակուան կենդանի լեզուներէն մեկն ըլլայ կըսէ,

նին կամ մեռեալ լեզուներէն չկրնար ըլլայ : — Այս առաջարկութիւնը որչափ որ պարզ է, այն չափ ալ դժուարութիւնները յայտնի են . ոչ միայն անոր համար որ ամեն ազգի իր լեզուն ուրիշներէն աւելի դիւրին կերեւնայ, հասկա նաև անոր համար որ Եւրոպայի ամեն լեզուներն ալ (որովհետեւ ընտրուելիքը հարկաւ անոնցմէ մեկը պիտի ըլլայ) իրարմէ աւելի պակաս դժուարութիւններ ունին :

Ամենէն աւելի խելքի յարմար հնարքը պիտի ըլլայ անշուշտ՝ որչափ որ կարելի է արդէն տարածուած լեզուներուն արմատական տարերքն առնուլ, ու անոնցմով նոր լեզու մը ձեւացընել այնքան դիւրին որ ամեն մարդ կարենայ մէկ առուած մէշ սովորիլ :

ՈԱՄԿԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՒԴԻ¹

Թէ դրսի առարկաներն ու զգայարանաց ոյժը ինչպէս կընամեմատին իրարու. նետ :

Ա. ՈՐՊԵՆ ՂԻ ՄԵՐ ՊՊԱԳՄՈՒՆՔԸ ՈՐՈՉ ԾԱՎՈյ, ԱՂԵՄՐ Է որ այլ և այլ առարկաներուն ազգեցուամիւնք՝ մեր պպայսրանաց կազմուածքին նայելով՝ շափաղանց սաստիկ չըլլայ : Եւ, լիրաւի :

ՃԱՇԱԿԵԼՄՔ. Կերակուրք չափէ դուրս տար որ ըլլայ, չես կընար համեն առնել :

ՀԱՍՏՈՒԵԼՄՔ. Զափազանց սուր նոտը ոչ միայն չըռդուր որ հասկընա թէ ինչ նոտ է, հապա նաև զիսուցան կըսպատճառէ թէզի :

ՇՆԱՄՆԵԼՄՔ. Սրեւուն լուսոյն՝ սաստկութեանը պատճառա.՝ չես կընար աշուրեներդ տնկած համարձակ նայիլ վրան :

ԼԱՀՄՔ. Շատ մը զանգակներք սաստիկ ուժով որ զարնուին, անոնց ճայնին մեջ եղած ներդաշնակութիւնը չես կընար գոնել :

Երբոր առարկաներք չափէ դուրս սաստիկ ազդեցուրիւն մը կընեն զգայարանաց վրայ, զգայարանըներն իրենց փափկութիւնը կըկրութեցնեն, ու մինչեւ բոլորութիւն այ կըրմրին . այսպէս, օրինակի համար, մեկն որ շատ մօտենայ նեղոս գետին Քաթառուուսացուածքներին մեջին, որ աշխարհիս ամենաբարձր շրվէժներէն մեկնի, չշրին վար իյնադուն շատացմուներէն ականջը կըխլանայ, ու թիջ մը ատենայն շատացմուները ականջն չերքար . Եւ, Ստրաբոն կըսէ թէ ձախին կամ շրու ու նոտած տեղերու բնակիչները նոտառութիւն չունին :

Այս չափազանց ազդեցուրիւնները կընանք երեկոն պակեցընել՝ թէ որ մեր զգայարանացը հասնենէն առաջ ուրիշ միջոցէ մը անցընենք . օրինակի համար, թէ որ մրուած ապակի մը բունես աչքիլ դիմացն ու այնպէս նայիս արեւուն, Եւ կամ շրու լեցուն դոյլի մը մեջ զարնել տաս արեւը, առանց դժուարութեան կըտեսնես լուսնին արեգական առջեւէն անցնիլ :

Սառ ներնակ, չափէ դուրս տկար լոյս կընայ խաբէական երեւոյններու պատճառ ըլլայ . ուստի ծիրանեզոյն լարը մրնազոյն կերեւնայ թէզի՝ թէ որ ցորս զին եղած լոյս տկար է, գեղեցիկ կապոյտն այ կանքեղին մարմրած լուսովը կանաչ կերեւնայ : Խանութանենները կընային որ իրենց խանութին մեջը սաստիկ լոյս չըլլայ . կամա ալ կըրմընընեն խանութին որ իրենց վաճառքին պակասութիւնները ջտեսնես :

Բ. ՄԱՐԳՈՒԱ ՊՊԱԳՄՈՒՆՔՆԵՐԸ ԿԵՇԸՓՈԹԻՆ ոչ միայն իրենց վրաց հղած ազգեցութեանը չափէ զուրս սաստիկ կամ տկար ըլլալէն, հապա նաև այն ազգեցութեանը չափէ զուրս արագ կամ զանդաղ ըլլալէն :

Նաղակրատին նայէ . ինը տասը նատ զնտակը նարիսի չափէ կերեւցըն աչքիդ իր ամպարառութեամբը . երեմնի կարծէն թէ խիճէր կըկրիէ, երբեմն ալ թէրնէն երկայն երկայն (շէլֆա) մը կընանք . մեյմը կընայիս, սեղանատախտակին մեշտեղնեն զնտակ մը կանցընէ, մեյմալ տեսնես՝ փարունզը ճագարի կըղարձընէ, Եւ ալլի : Բոլոր այս երեւոյններու պատճառ, ինչպէս որ դիւրին է հասկընայր, շաղակրատին մեռքին սաստիկ արագութիւնն է, եւ անիկայ է որ բոդ չտար թէզի շարժմունքները կարգա դիտել ու տեսնել . սանկոյ է որ երբ զափազանց մը շրու շրու աշէն ճախս ու ճախէն աչ շարժեն՝ նովայարի մեջ կառնի, սուսանառ անիւը շրու որ պարտցընես՝ կըս-կըոր շրջանակ մը

¹ Տես Առաջին գիլուխը Ցունուարի ամսարերին մեջ :

կերեւնայ, ու բնարի մը պիրկ լարը թէ որ ուժով քրուացընեն, ձուամենի տեսք կառնու :

Այս երեւոյրները կըցուցընեն որ զգայարանաց վրայ եղած տպաւորութիւնը՝ ոչ միայն ջղադրիք այն տպաւորութեան պատճառին դադրելովը, նասա նաև թիշ մը առելի կերկվնայ, այնպէս որ երկրորդ տպաւորութիւնն որ զայ՝ առջինին նետ կըխաւոնուի, ու ջրոդուր որ այն երկուրին մէջտեղը միջոց մը կամ ուրիշ տկար առարկայ մը կայ նէ՛ խմացուի : Ուստի, թէ որ մէջտեղը ծակ ունեցող շրջանակ մը պտըտցընեն ու անոր ետեւը փառած ճրագ մը դնեն, բանի որ շրջանից այնչափ շուտ զատըտիք որ ինը մանրերորդի մէջ մէկ շրջան մը ընէ՛ ճրագը միշտ կերեւնայ ծակին ետեւնեն : Ո՞քափ որ առարկան լուսաւոր եւ ընդարձակ է, ու ո՞քափ որ երկար առեն թշէ անոր մէր վրայ պատճառած զգացմունքը, այնչափ թիշ արագութիւն հարկաւոր է շրջանակին դառնալուն : Վերը յիշուած երեւոյրներուն զգացմանց երկարաւուն ըլլայէն ու համեմատական սաստկութենեն ըլլայը անկեց ալ յայտնի է որ հասուածակողմ պասկիին եօրը դիմենքը երբոր շուտ շուտ պտըտցընեն, բոլորը մէկին մուր մերմակ կերեւնան, եւ ոքափ որ շարժմունքը շուտ ըլլայ՝ այնչափ ալ մերմակը մրուրիւնը կըկորսընցընէ : (Յայտնի է որ եօրը գունոց խառնուրդէն կըմեւանայ մերմակը :)

Անոր ներմակ, ժամացուցին ցուցակները անշարժ կերեւնան, թէպէս եւ իրօր շարժման մէջ են, այսպէս ալ տղու մը հասակին երկընայլը՝ զինը միշտ տեսնողներուն աչքին չերեւնար, տարցուցած պղնձէ զնոտակին՝ պաղ եղած ժամանակէն առելի մէծ ըլլայը չտեսնուիք, եւ այն : Այսպիսի դիպուածներու մէջ եղած խաքեռորիսնը դիւրա, կիմացուիք՝ թէ որ փոփոխուած առարկան հաստատուն առարկայի մը նետ բաղդատես . թէ որ, օրինակի համար, ժամացուցին ցուցակը առաջ նինգերորդ վայրիկնին վրայ էր եւ նիմա տասներորդին վրայ է, չես կրնար տարակուսի անոր շարժմանը վրայ . նոյնպէս ալ զնոտակը թէ որ տարցընելեղ առաջ դիւրա կանցներ պղնձն օղակի մը մէջէն՝ տառանց զգափի պարագ միջոց մը մնալու իրեն ու օղակին մէջ, ու տարցընելեղ ետեւ՝ ալ չանցնիք նոյն օղակէն, չես տարակուսիք որ զնոտակին զանգուածը ամեր է, թէպէս եւ բու աչքի չերեւնար :

Գ. Մի և նոյն առարկայից մէր զգայարանացը վրայ այլ և այլ կերպով ազդեցութիւն ընելը՝ մէծամեծ տարբերութիւններու պատճառ կրնայ ըլլալ . երացընէ,

Ճաշակելիք. Հոջակաւոր Վոլրա բնագէտը ձաշակելիքաց զգայարանին վրայ այս զարմանակի դիտութիւնն ըրած է : Թէ որ երկու հաս ողորկ մետաղի թիրեղ առնուս, մէկը կապարէ ու մէկալը արծքէ, ու զատ զատ զացընեն լեզուիդ, թիմր ամենէին զգացմունք մը չունենար. բայց թէ որ այն կերպով բնեն այն մետաղները՝ որ անոնց բերնեղ դուրս եղած ծայրերը իրարու կազած, ու անմիջապէս լեզուիդ դպած ծայրերն ալ մէկմէկու խիստ մօտ ըլլան, այն առեն աղի կամ բրու համ մը կըզգա՞ մէկ բանի մը մէկակին անցնող ելերտրական համին նման :

Հուսուտէլիք. Թէ որ բան մը նոտութալու առեն՝ թիշ թիշ բայց սուկա նոտութանք, ինչպէս որ կընենք երբոր ախորդելի և մեզի այն նոտը, բոլոր ներս բաշուած նոտաւու ողեք ըրեւենի կընացընէ . անոր ներհակ, թէ որ միայն բերենց նոտութանք, կամ թէ նոտութարինին կորենք ընդհատենք, ինչպէս որ կընենք անախործ նոտ մը առած առենին, կրնանք անով բոլորովին կամ ըստ մասին ազատի անախործ զգացմունքնեն :

Շոշափելիք. Տես նինգերորդ գիտոյն Ցուցակին մէջ Շոշափելիք, թիւ և Անդամը :

Տևանելիք. Մի և նոյն պատկերը երբոր շատ կամ թիշ լու առնու, երբ այս կամ այն տեղէն նայուի, տարբէր տարբէր տպաւորութիւններ կընէ վրանիս, և կրնայ սրտերնիս շարժել, եւ կամ մէր անտարբէրութեանը մէջ բողոք զմեզ :

Լուէլիք. Հայէկո. * կըսէ թէ մարդիկ տեսեր եմ որ թէպէս դրսուանց ականչի բացուածք չունենին, բայց իրենց ակրաներուն մէջ հաստատուն մարմին մը բունած ըլլալով, անոր բրուալէն սուր ու հաստ ձայները իրարմէ կորոշէնին . վասն զի այն բրրումունքը ուկորներուն անցնելով՝ անոնցմէ ալ զիտուն մէջ կըտարածուէնին : Ամեն մարդ ալ զիտէ թէ երբ մտիկ ըրած նայներնիս տկար է, բերանին թիշ մը բաց կըունենք :

Գ. Օրովնետես. զգացմունքին պատճառն է՝ առարկաներուն մարդուս զգայարանացը վրայ ըրած ազդեցութիւնը, այնպէս կերեւնայ թէ բանի որ այն ազդեցութիւնը զդադրիք՝ զգացմունքն ալ պիտի չդադրի . բայց իրօր անանկ չէ, նասա մի և նոյն զգացմունքը երբոր կրնուիք, անոր սաստկութիւնը կըպակսի . Անոր համար,

Ճաշակելիք. « Ծառ բաներ կամ որ առջի բերան անախործ համ մը ունին, կըսէ Տարբակին **. բայց շատ գրծածուելով անախործ համերնին կըկորսընցընէն :

« Ո՞ր եւ իցէ դեղ ալ երբ չափէ դուրս սուկա առնուի, կամաց կամաց ոյժը կըկորսընցընէն, ինչպէս ափինն ու զինին :

Հուսուտէլիք. « Իմ հուսակւու բաներու տուկս առաջ իմ բրիս համար է, կըսէ Մոնրայն . բայց ուրի օրի չափ գրծածելու ետքը՝ ուրիշներուն բրիս համար միայն կըլլայ : » Ասով Մոնրայն ըսէլ կրուգէ թէ զգացմունքները բանի որ նոր են՝ մէր վրայ մէծ ոյժ կունենան, իսկ առեն անցնելով՝ ումերնին կըպակսի ³ :

* Զուցերացի բնագէտ : Ե. Թ. :

** Անգլիացի բժիշկ և բանաստեղծ : Ե. Թ. :

¹ Այս առաջարկութեան իրրեն ապացուց կըլլիշէն որ ա՛սաք քէ՛թիսա բառած զարշանու խէճն որ խալացիք (ինչպէս նաև Տալկըները) սաստանայի ազդ կանուաննեն՝ Հովիկները փափուկ ուտեֆիք տեղ կըլլնեն, կըրակուր սաստածոց կանուաննեն, ու շատը սխարժի տեղ անով կընամենին կերակըները :

² Տրոմութիւնն ու բանի մը բարյական ցաւերն ալ կամաց

Նօշափելիք. Թէ որ ափիդ մէջը , օրինակի համար , ստակ մը բռնած կենաս , կամաց կամաց անոր ոչ մեռ կրզան եւ . ոչ պեղութիւնը :

Տևանելիք. Քանի մը նոզի չեմ զիտեր որ վաճրին պարտէղը պտըտելու . ատեն « Այս ինչ սրանչէլի տեսարան է » ըստ են : Աշխատանոր եղբայր մը որ ամեն օր կըտեսնէ եղեր այն տեսարանը՝ դարձեր ըստ է , « Այն , օտարականաց համար : »

Լուէլիք. Զայն մը որչափ ալ ախորդելի ըլլայ , թէ որ խիստ շատ կրկնուի , առաջ անտարքէր՝ յետոյ ձանձրայի բան կըդառնայ :

Հիմայ նոյն բանը ուրիշ մէկ կողմէն ալ նայինք : Կուզես հասկրնալ թէ մի եւ նոյն գործողութիւնները երբոր կրկնուին՝ ինչ ազդեցութիւն կունենան : Միտրդ բէր մէյմը թէ ինչ դժուարութիւն բաշեցիր երբոր քեզի կարդայ զրել սրբվեցուցին , ու տես թէ նիմայ ինչ դիւրութեամբ կըկարդաս ու կըզրես : Այն ատենը հազիւ մէկ զիրը մէկայէն կորոշէիր . հազիւ կրնայիր զիր զրի բով բէրելով փանի մը կազմէլ . հազիւ վանիկը բովի բով բէրելով բան . մը կըկասիէիր . հազիւ բովերը իբարու բով կըշարէիր որ կարձ իմաստ մը ձեւացընես : Խսկ հիմայ բարոր այս գործողութիւնները զիրք առանց իմաստու կըկատարես :

Նոր դաշնակ (չիմպալո) սորվող աղջկան մը նայէ . խելքը միտրը մատուրեներուն վրայ է . կընայի որ մատուրեները ինչ կերպով տեղաւորէ ցուցակներուն վրայ , ինչպէս անցին մէկ ցուցակին մէկալը , շարժմունը ինչպէս շուտոցնէ կամ հանդարտէցնէ , ուժով կամ կամաց կոխէ , առաջ վազէ , կամի առնէ , եւ դառնայ , թիչ մը կենայ ու . նորէն սկսի եւ այն . մէրջապէս բոլոր այս բաներուս մէջ մէծ դժուարութիւն կըրաշէ , ու մորին բոլոր ոյժը կարողութիւնները ասոնց կուտոյ : Քանի մը ամիս դաս սունելին եսորք՝ այս դժուարութիւնը կըվերնայ . աջքը խազերը տեսածին պէս՝ մատուրեները իբենք իբենցմէ կըվազնէ զանոնք ձեւացընելու , եւ անկեց եսորք զրերէ բոլորովին չզգալով անոնց շարժմունը , բոլոր մտադրութիւնը երածուսական գեղեցկութեանը վրայ կամփովիք :

Ուրեմն շատ գործողութիւններ կան որ կրկնուելու ըլլան նէ ,

կամաց ուժերնին կրկորսեցրնեն ու . եսքը եսքը բոլորօվին անզան կըլլան , եւ այն կեանքն որ անտանելի կերեւնար՝ տանելի կըլլայ :

¹ Գրերէ առանց իմաստու կ'ըսնմ , վասն զի կ'երեւնայ թէ այս բանիս առելի յանկարծական մոռացութիւն բաւրու է քան թէ ամենենին շիմացողութիւն : Վասն զի , օրինակի համար , զիքք կարդայ հաշիւ ընելու պէս բան մըն է . իսկ արդ թիւրու երկայն սիւն մը հաշիւ ընողը՝ թէստու և վերջն որ հասնի՝ ամեն ալ կըմունայ , բայց տարակոյս չկայ որ անոնց ամեն մէկը անցուցած առին՝ ինչ ըրածը իմացած ալ պիտի ըլլայ :

Այս բանս շատ բառ կրնակը պատարաթին օրինակովք , որ աշ ձեռքին վրայ մէկ գաւազան մը շիփշտակ ուղղանայեաց բռնած , ձախին վրայ ալ ուրիշ գաւազան մը , չուանին վրայ ինքինքը հաւատարակութեան մէջ կըպահէ : Այս օրինակիս

Ա. Տպաւորած զգացմունքնին կըպակսի :

Բ. Մտքին անոնց հէտ ունեցած գործողութիւնները կամ մէ զազափարաց ու զգացմանց շարժմունքները կըդիրանան ու կըշուտնան :

Գ. Մկանանց ճարապկութիւնը կաւելնայ :

Երբոր կըսոփի թէ մի եւ նոյն զգացմունքը ատեն անցնելով կըտկարնայ , զիտնայու . և որ չորս տեսակ պայման կալ այս խօսիսի իրաւ ըլլայուն , եւ առանց անոնց առաջ է : Առաջինը այս է որ այն զգացմունքը ներդաշնակութեամբ զգեղեցկանայ : (Մի եւ նոյն ձայնը որ մինակ կրկնուելով՝ մահու չափ ձանձրութիւն կըբերէ երածութին , կընայ առանց ձանձրութեամբ կըբնուի նոյն երածունէն մի եւ նոյն օրուան մէջ) : Երկրորդ զգացմունքը այս է որ այն գաղափարն ունենայու փափարին պատճառ . նարկը չըլլայ : (Անոր համար , բանի որ օղը ցուրտ է , տարուրէան զգացմունքը կըսիրենք . անօրութեան զգացմունքը ամեն օր վրայ զարով՝ ամեն օր այ հացը համով կուրգայ աղբատներուն . նոյն բանը կընայ ցուրտի նաև . ծխախոտի նաև այսպիսի բնական զգացման մէջ կըպատահի : Օրինակի համար , որովհետեւ ազատութեան փափարը գրերէ անդադար արծարծելու նետ է , բանտ դրուած մարդուն կոկիծը ոչ երբէր կըմեղմանայ , եւ արձեկուելու գուարձութիւնը կընանք բաւէ թէ այնչափ առելի շատ է՝ որչափ որ շդրայակաղ կեցած մամանակը երկար է) : Տարրորդ պայմանն է որ այն զգացմունքը նետ զինու չարք չըբրացընէ այն գործարանը , որուն վրայ որ ազդեցութիւն կընէ , եւ շատ անզան կրկնուելովն ու երկըննալովք՝ ուրիշ զգայարանըներն ալ չըրգուէ ու ցաւը ցասատկացընէ : Այս ալ կայ որ բնական ու բարոյական ուժերուն տկարանայէն է որ գործողութեան մի եւ նոյն սաստկութեանը մէջ՝ ցաւ տուող զգացմունքը պակսէրու տեղ՝ նետ զինու պիտի ասելնայ : (Ուստի ցաւէր կան որ անտանելի կ'ըլլան երբոր կրկնուին ու երկըննան) :

մէջ լոյտնի է որ աճպարաք մէկզինն գաւազաններուն շարժմանը վրայ աջք պիտի ունենայ , մէկզինն ալ ձեռուեներուն այնպիսի շարժմունքներ պիտի տայ որ գաւազանները ուղղանայեաց մնան . ուրիշ կողմանն ալ ուշ պիտի զնէ որ ինքը վար չինայ . եւ անս այս բանիս ամենն ալ վայրիկնական իմացողութեամբ մը կըլլան ու շուրջ մը կըմուցուին :

¹ Ովկիդոս իր Եղերերգութեանցը մէջ (զիքք Գ, Եղեր , Ը) կըսէ .

Ոչ ող տեղուու և ոչ ջուր ,

Ոչ անձրէն ոչ նով քամի ,

Անապ , օգուս մինձ չունին ,

Միրսու օրի որ կըմաշուի :

Կամ բան նոգույս կազմուածքն

Մարմին հիւանդ է եւ խեղճ ,

Որովհետեւ ինչ եւ իցէ զգացմունք ոմանց վրայ առելի բարակ է բան քէ ուրիշներուն, առելի անոնց դատաստանին ճգելու է այլ եւ այլ իրաց յատկութիւն-

ներուն զգացմունքը որոշել՝ բան քէ բաննը զգացմունք ունեցողներուն. անոր համար անա նետեւեալ տախտակը կըղնեմ նոս :

Կամ այս կլիման է պատճառ
Որ ընկայ այս ցաւոց մէջ :

Դէշ երազներ զիս տանջեն
Քանի որ հոս եմ եկեր,
Ռսկոր ու չոր կաշի եմ,
Բընաւ սընունդ չեմ առներ :

Այն տըխուր զոյնն որ կառնուն
Աշնանային տերևներ
Երբոր պաղէն զարերին
Չըման առջի ցուրտ օրեր,
Վըրաս նոյն զոյնն է տիրած,
Չունիմ ես ճար ու ճարակ,
Գանգատ կընեմ ցաւերէս,
Ե՞րբ կըմարի այս կըրակ :

Առողջութեան է կարօտ
Միտքս ալ մարմնոյ հաւասար,
Երկուքն ալ խնդ ու բըշուառ.
Զիս կըսանջնն անդադար :

Գարձեալ կըսէ (Գիրք 1, եղեր . 2)
Նաև ժամանակ ալ անցաւ,
Համբերուրիմ ես չուսալ.
Նոյն ցաւ կըզգամ ի սըրտին
Ինչ որ երբ նոր բակրսայ :

Այսօր սաստիկ ալ է ցաւս
Քան քէ ուրիշ ատեններ.
Երկարելովը կամի
Թէ ես ինքզինք չիփոխեր :

Այսօրուան պէս ոչ երբէք
Ես իմ ցաւերս ճանչցեք եմ.
Քայց որչափ լաւ ալ ճանչնամ
Վընար լաւ կըտնսնեմ :

Ոչ փոքր օգուտ է եւ այն
Որ մարդս ըլլայ բարմ ու ժիր,
Եւ ոչ երկայն ցաւերով
Սիրտը մաշած վըշտակիր :

Երբ նոր բմբիշ մը տաք տաք
Ասպարեզին մէջ մըտնէ,
Քաջ՝ բայց չոզնած մարդուն ալ
Նա շատ դիւրաւ կըյադրէ :

Գարձեալ (Գիրք 1, եղեր . 3).
Քայց միտքս միշտ է տըկար
Ու ոչ երբէք կուժովնայ.
Ինչ ցաւ առաջ որ կըզգար
Ալմձ ալ բզնոյն կլիմանայ :

Եւ այն վէրքերն որ գոցել
Կըցուսայի ես առաջ,
Այնպէս զիս կըշարչարեն
Որպէս քէ նոր են բացուած :

Իրաւ է, մանրը ցաւեր
Կըմեղմանան ատենով,
Քայց ծանրերուն նեղութիւն
Խամի ատեն անցնելով :



ԶԳԱՅԱԾԱՀԵՔ	ԱՄՐԱԿՈՒԹԵՑՄԱՆ ԱՄՏՀԱԾՆԵՐԸ	ԱՐԵՎԱՅ ՈՐ ԶԳԱՅԱԾԱՀԵՐԻՆ ԵՐ ՍՊՎԱՐԱԲԱՐ	ԳՈՐԾԵԱԿԱՆ ՓՈՐՉԵՐ	ԲՆԱԼՈՒՄԱԿԱՆ ԼԱՅ			
ՀԱՏԱՏԵԼԻՔ	ԽԵՍՏ ԽԼԱԾ	ԱՍՏԻԿ ԱՌԵՐ	ԱՋ ԱՅՆՉԱՓ ՍՈՒՐ	ՄՄՖԵՆԱԿԱՆ ՓՈՐՉԵՐ			
ՀԱՏԱՏԵԼԻՔ	ՄԻՋԱԿԵՆ ՎԱՐ	Վարիետի մարդիկ Բնայողներ Գործողութեք Ենունութեք Ենիկ մարդիկ Ընդունութիւնիկ Անուշականներ Անուշականներ	Խորի լուսպեք խօսողներ Փոխվագույն հացկառականներ Գրինութեք Ենունութեք Ենիկ մարդիկ Ընդունութիւնիկ Անուշականներ Անուշականներ	Խորի լուսպեք խօսողներ Փոխվագույն հացկառականներ Գրինութեք Ենունութեք Ենիկ մարդիկ Ընդունութիւնիկ Անուշականներ Անուշականներ	Կապուած աշուղմերու. բուռե միան ձահճան Ենունութեք ու եւ այլ սահակներ, անձն մեկ տօսակն առ տարրիութեքներու. Այժմաս սհձան ու ըլուր . (Ամերիկ է բա. թէ ամոցներ Պատմուկուսէ Բարիոն Կերրային ամոր քովուր զոմուած Պակներուն նոսնէ)		
ՀԱՏԱՏԵԼԻՔ	ՄԻՋԱԿԵՆ ՎԱՐ	Կոյսիք Բնիկ մարդովէ Բժիշկներ Վիրարութեք Զուուց եւ ամոր նաման նիւրեր Ճախրչներ	Պինդ կամ տուք նիւրերու, նևո ամաս եպունիք Հանգունիկ Քարագութեքներ Տուուց եւ ամոր նաման նիւրեր Ճախրչներ	Պինդ կամ տուք նիւրերու, նևո ամաս եպունիք Հանգունիկ Քարագութեքներ Տուուց եւ ամոր նաման նիւրեր Ճախրչներ	Մասումզուն ծաւութիւնն ու. մանուրիսն ձահճան բանուք . սասունիք շոշանք միան ո ձահճան փոքրէ կարճանահերու. նախոր մուս կախ մը եղան ամոր. քաշունիք իրենց յուն կրուսն անուն, նկատց սա. քանի պայ մեր- անք մը կաս ձերան պարի պայ սա. կաս մը տահու- թուուկ լուսնիք բանուքն Սասունիկ կրուս ու ու- ծուիսի գորդիշներուն մեջ աշխատութեք	Մասումզուն ծաւութիւնն ու. մանուրիսն ձահճան բանուք . սասունիք շոշանք միան ո ձահճան փոքրէ կարճանահերու. նախոր մուս կախ մը եղան ամոր. քաշունիք իրենց յուն կրուսն անուն, նկատց սա. քանի պայ մեր- անք մը կաս ձերան պարի պայ սա. կաս մը տահու- թուուկ լուսնիք բանուքն Սասունիկ կրուս ու ու- ծուիսի գորդիշներուն մեջ աշխատութեք	Կապուած աշուղմերու. բուռե միան ձահճան Ենունութեք ու եւ այլ սահակներ, անձն մեկ տօսակն առ տարրիութեքներու. Այժմաս սհձան ու ըլուր . (Ամերիկ է բա. թէ ամոցներ Պատմուկուսէ Բարիոն Կերրային ամոր քովուր զոմուած Պակներուն նոսնէ)
ՀԱՏԱՏԵԼԻՔ	ՄԻՋԱԿԵՆ ՎԱՐ	Ներու եւ նաման ամուսնուք Երանունիք Ուուլունիք Վիրարութեք Զուուց եւ ամոր նաման նիւրեր Ճախրչներ	Ներու եւ նաման ամուսնուք Երանունիք Ուուլունիք Վիրարութեք Զուուց եւ ամոր նաման նիւրեր Ճախրչներ	Ներու եւ նաման ամուսնուք Երանունիք Ուուլունիք Վիրարութեք Զուուց եւ ամոր նաման նիւրեր Ճախրչներ	Կապուած աշուղմերու. բուռե միան ձահճան Ենունութեք ու եւ այլ սահակներ, անձն մեկ տօսակն առ տարրիութեքներու. Այժմաս սհձան ու ըլուր . (Ամերիկ է բա. թէ ամոցներ Պատմուկուսէ Բարիոն Կերրային ամոր քովուր զոմուած Պակներուն նոսնէ)		
ՀԱՏԱՏԵԼԻՔ	ՄԻՋԱԿԵՆ ՎԱՐ	Կոյսիք Բնականներ Երանունիք Ուուլունիք Վիրարութեք Զուուց եւ ամոր նաման նիւրեր Ճախրչներ	Կոյսիք Բնականներ Երանունիք Ուուլունիք Վիրարութեք Զուուց եւ ամոր նաման նիւրեր Ճախրչներ	Կոյսիք Բնականներ Երանունիք Ուուլունիք Վիրարութեք Զուուց եւ ամոր նաման նիւրեր Ճախրչներ	Կապուած աշուղմերու. բուռե միան ձահճան Ենունութեք ու եւ այլ սահակներ, անձն մեկ տօսակն առ տարրիութեքներու. Այժմաս սհձան ու ըլուր . (Ամերիկ է բա. թէ ամոցներ Պատմուկուսէ Բարիոն Կերրային ամոր քովուր զոմուած Պակներուն նոսնէ)		

Բ. ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒՐՈՊԱՑ

ԲԱՇԽՈՒՄՆ ՄՐՅԱՆԱԿԱՅ Ի ՀԱՄԱԾԻԱՐՀԱԿԱՅ ԱՐԹԻԵՍԱՀԱՆԳԻՍԻՆ ՓԱՐԻԶՈՒ:

Ինչպէս որ մասնաւոր հրովարտակով առաջուց որոշուած էր՝ նոյեմբերի 15ին մեծ փառաւորութեամբ կատարուեցաւ համաշխարհական արուեստահանդիսին մրցանակաց բաշխումը : Քսան հազար հոգին աւելի կեսօրէն առաջ ժողվուեցան ձարտարութեան պալատին մէջտեղի մեծ սրահը՝ որ կարգէ զուրս շքեղութեամբ մը զարդարուած էր : Ճակատը՝ բարձր բեմի վրայ կայսերական զանոյքը դրած, երկու կողմը գեղեցիկ բաւիշներ ու ոսկենուու դիպակներ կախուած, դիմացն ալ երեսունեն աւելի կիսարուոր աստիճաններ՝ հրաւիրեց նատեղուն համար : Տեղույն ընդարձակութիւնն ու քանի մը օրուան մէջ եղած աշխատանքին արագութիւնը հասկըցընելու համար այսօնի միայն ըսենք որ կիսարուոր նատարաններուն վրայ կանանց կտաւ որ դրուած էր, աս կտաւէն հարիւր հազար մերքէն աւելի պէտք եղեր էր թէ անոնք եւ թէ մէկալ նատարանները ծածկելու . քան հազար մերք կարմիր բաւիշ, քանուերկու հազար մերք ալ ծիրանեղոյն չուխայ գացեր էր՝ մեծ նատարանները զարդարելու :

Կեսօրը կես ժամ անցեր էր, բնդախօրներուն ձայնեն իմացուեցաւ որ կայսերական բաֆօրը թիւվիրի պալատէն ձամրայ եղեր՝ ձարտարութեան պալատը կուզայ : Խափուեն իշխանը մէկն եղաւ իր տեղէն, քովիններովը զնաց դէպ ի

դուռն որ զկայսը ու կայսրունին ընդունի . և քիչ մը ատենեն բոլոր պալատականներովը հանդերձ ներս մտան, ու երբոր ամեն մարդ իրեն տեղը կեցաւ, Խափուեն իշխանը առաջ անցաւ ու ձառ մը կարդաց, որով Գաղղիոյ զինուորական ու քաղաքական փառաւորութիւնը հոչակելն եւու իմացուց թէ արուեստական բերքերուն համար իրեւն մրցանակ շատ մը պատուանշաններէն զատ՝ որոշուերէ որ 112 հատ մեծ մետալ պատուոյ արուի, 252 հասարակ մետալ պատուոյ, 2,500 առաջին կարգի մետալ, 5,900 երկրորդ կարգի մետալ, 4,000 պատուատոր լիշատակութիւն : Գեղարուեստից՝ այսինքն արձանագործութեան ու պատկերանանութեան համար ալ որոշուեր են 40 պատուանշան, 16 մետալ պատուոյ, 231 առաջին՝ երկրորդ ու երրորդ կարգի մետալներ և 222 պատուատոր լիշատակութիւն :

Կայսրը, կայսրունին և բոլոր պալատականք ու մեծամեծները ոտքի վրայ կեցած մտիկ ըրին այն ատենախօսութիւնը . և երբոր վերջացաւ՝ կայսրը զօրաւոր ձայնով մը հետազայ ձառը կարդաց — Արուինեւու զաղղիարէն զիտցողները կըրնան փափաքի որ բուն խօսքերը լսեն, անա հոս հայերէն բարզմանութեան առջև բնագիրն ալ կըղընենք .

« Պարոններ,

« Արուեստահանդէսը վերջանալու վրայ եղած
« ատենը մեծ տեսարան մը բացուած է աշխար-
« հիս առջև : Մինչդեռ անդին ծանր պատերազմ
« մը կըսայ, հոս աշխարհիս ամեն կողմէն ամե-
« նեն զիտուն, արուեստագետն ամարտար մար-
« դիկը վազեր Փարիզ եկեր են որ իրենց աշխա-
« տութիւնը ցուցընեն : Այսպիսի ատեն արագիսի
« եռանդ մը տեսնելով՝ կըկարծեմ թէ ատոր պատ-
« առ այն է որ ընդհանրապէս ամեն մարդ ալ հա-
« մոզուած է թէ այն ձեռք զարնուած պատերազ-
« մը՝ պատճառ եղողներուն միայն վնաս է, և
« թէ հասարակաց օգտին համար է որ առաջ

« Messieurs,

« L'Exposition qui va finir offre au monde un
« grand spectacle. C'est pendant une guerre sé-
« rieuse que, de tous les points de l'univers,
« sont accourus à Paris, pour y exposer leurs tra-
« vaux, les hommes les plus distingués de la
« science, des arts et de l'industrie. Ce concours,
« dans des circonstances semblables, est dû, j'aime
« à le croire, à cette conviction générale, que la
« guerre entreprise ne menaçait que ceux qui
« l'avaient provoquée, qu'elle était poursuivie dans
« l'intérêt de tous, et que l'Europe, loin d'y voir un
« danger pour l'avenir, y trouvait plutôt un gage

« կըտարուի, և թէ ներոպային ապագայ վիճա-
« կին համար ոչ միայն վտանգ մը չէ, այլ ինք-
« նիշխանութեանն ու ապահովութեանը գրաւա-
« կան մըն է այն պատերազմը : (նրկար ծափա-
« հարութիւն :)

« Եւ սակայն աչքերնուս առջև այսցափ հրա-
« շափ բաներ տարածուած որ կըտեսնենք՝
« մտքերնիս ընկած առաջին բանն է խաղաղու-
« թեան փափաքիլ : Իրաւցընէ ալ միայն խաղա-
« ղութիւնն է որ կընայ դեռ առաջ տանիլ այս
« մարդկային հանձարոյն նիանայի արտադրու-
« թիւնները : Բուկ է թէ դուք ամենքնիդ ալ ինձի
« պէս կըփափաքիք որ այս խաղաղութիւնը շուտ
« ու տեւական ըլլայ : Բայց տեւական ըլլալու
« համար՝ պէտք է որ պատերազմը բանալ տուող
« խնդիրը այն խաղաղութեամբ որոշ կերպով լու-
« ծուի . շուտով ըլլալու համար ալ՝ պէտք է որ
« ներոպան ձայն հանէ . վասն զի քանի որ հասա-
« րակաց կարծիքը իր ուժը չցուցընէ՝ վախեմ թէ
« մեծամեծ տերութեանց մեջ բացուած կոլիր
« պիտի երկրննայ . ընդ հակառակն, թէ որ եւ-
« րոպան վերջապէս ձայն հանէ եւ բակ թէ իրա-
« ւունքը որունն է՝ որունը չէ, խնդրոյն լուծուիլը
« շատ կըդիւրանայ :

« Այսպիսի քաղաքակրութեան ժամանակ՝ պա-
« տերազմական յաջողութիւնները որչափ սղ
« շքեղ ըլլան՝ անցաւոր են . շխտակն որ նայինք՝
« վերջի յաղըութիւնը ձեռք բերողը միշտ հասա-
« րակաց կարծիքն է :

« Ապա ուրեմն դուք ամենքնիդ ալ որ մտքեր-
« նիդ դրած էք թէ մեկ ազգի մը երկրազործու-
« թեան, ճարտարութեան ու վաճառականութեան
« յառաջադիմութիւնը՝ բոլոր մեկաններուն ալ
« երջանկութեանը օգուտ կընէ, եւ թէ որչափ որ
« այնուայ ազգաց իրարու նետ ունեցած յարա-
« բերութիւնները շատնան՝ այնցափ ազգային
« նախապաշտոնքները կըպակսին, հայրենիք-
« նիդ որ դառնաք՝ բաւք ձեր հայրենակցաց թէ
« Գաղղիան ատելութիւն չունի եւ ոչ մեկ ազգի
« մը դէմ, հապա ուր ունի անոնց վրայ որ իրեն
« պէս՝ իրաւանց եւ արդարութեան յաղքանակ
« կանգնելը կուզեն : Բաւք անոնց որ երկ խաղա-
« ղութիւն կուզեն՝ պէտք է որ յայտնապէս ըստն
« թէ զոնէ սրտանց մեր կողմն են թէ մեզի դէմ ;
« վասն զի եւրոպական ծանր կոռույ ժամանակ
« անտարբերութիւնը ծուռ ճամբայ մըն է, լուու-
« թիւնն ալ մեծ սխալմունք :

« Եսկ մենք՝ մեծ խնդրոյ մը յաղքանակին հա-
« մար իրարու նետ դաշնակցեալ ժողովութիւն :

« d'indépendance et de sécurité. (Longs applaudissements.)

« Néanmoins, à la vue de tant de merveilles
« étalées à nos yeux, la première impression est un
« désir de paix. La paix seule, en effet, peut déve-
« lopper encore ces remarquables produits de l'in-
« telligence humaine. Vous devez donc tous sou-
« haitez comme moi que cette paix soit prompte et
« durable. Mais, pour être durable, elle doit ré-
« soudre nettement la question qui a fait entre-
« prendre la guerre. Pour être prompte, il faut que
« l'Europe se prononce; car sans la pression de
« l'opinion générale, les luttes entre les grandes
« puissances menacent de se prolonger, tandis qu'au
« contraire, si l'Europe se décide à déclarer qui a
« tort ou qui a raison, ce sera un grand pas vers la
« solution.

« A l'époque de civilisation où nous sommes, les
« succès des armées, quelque brillants qu'ils soient,
« ne sont que passagers; c'est, en définitive, l'opi-
« nion publique qui remporte toujours la dernière
« victoire.

« Vous tous donc qui pensez que les progrès de
« l'agriculture, de l'industrie et du commerce d'une
« nation contribuent au bien-être de toutes les
« autres, et que plus les rapports réciproques se
« multiplient, plus les préjugés nationaux tendent
« à s'effacer, dites à vos concitoyens, en retournant
« dans votre patrie : que la France n'a de haine
« contre aucun peuple, qu'elle a de la sympathie
« pour tous ceux qui veulent, comme elle, le
« triomphe du droit et de la justice. Dites-leur que,
« s'ils désirent la paix, il faut qu'ouvertement ils
« fassent au moins des vœux pour ou contre nous,
« car, au milieu d'un grave conflit européen, l'in-
« différence est un mauvais calcul et le silence une
« erreur.

« Quant à nous, peuples alliés pour le triomphe
« d'une grande cause, forgeons des armes sans ra-

« զենքեր շինենք առանց մեր գործարանները կե-
« ցընելու, առանց մեր արուեստները դադրե-
« ցընելու . խաղաղութեան արուեստներուն մէջ
« ալ նոյնպէս մեծ ըլլանք՝ ինչպէս որ մեծ ենք պա-
« տերազմիարուեստին մէջ, զօրաւոր ըլլանք միա-
« բանութեամբ, եւ լոյսերնիս յԱստուած զնենք,
« որպէս զի ինքը յաղթել տայ մեզի այսօրուան
« դժուարութեանց եւ ապագայ ձախորդութեանց:»

Այս առենախօսութիւնը սուեպ սուեպ ծափահա-
րութեամբ ընդհատեցաւ . ևոքը սկսաւ մրցանա-
կաց բաշխումը՝ նուազարաններու ձայնովը :
Երածշտաց խումբը 500 հոգին աւելի էր . 220ը
կրիկ մարդ, 220ը կին, 70ը տղայ . նուազարանի
կողմանէ ալ 250 փղողական զորդիք կար, 420 հա-
սարակ ջուրակ (քեման), 50 միջին ջուրակ (ալրօ),

« lentir nos usines, sans arrêter nos métiers ; soyons
« grands par les arts de la paix comme par ceux de
« la guerre ; soyons forts par la concorde, et met-
« tons notre confiance en Dieu pour nous faire
« triompher des difficultés du jour et des chances
« de l'avenir. »

40 մեծ ջուրակ (վիօլոնչէ) և 55 քնար (հարփ) :
Անկյո ետքը կայսրն ու կայսրունին իրենց ազ-
գականներովն ու ուրիշ պարատական մեծամեծ-
ներովը մէկտեղ իշան թեմէն ու պարտեցան մըր-
ցանակ առնողաց ձեռազործներուն առջևն որնոն
շարուած էին . եւ ինչ կարգով որ եկեր էին
նոյնպէս դարձան Թիւյլիքի :

Գ. ՀԱՆԴԻՍՈՒՐԱՆ ԱՇԽ Ա. ՌՀԱՇԷԼԻ ՄԱՐԴԿԱՆ

ՖՐԱՆՏԻՇԿ

(Շաբախաբուրիսն).

Միացեալ նահանգաց օր ըստ օրէ զօրանակն
ու եւրոպայի մէջ անուն նահնելը տեսնելով՝ Անգ-
ղիոյ տէրութիւնը սկսաւ մոտմտալ թէ այն կրուոյն
վերջը աղէկի պիտի ըլլայ իրեն համար, մանա-
ւանդ որ ժողովուրդն ալ արդէն սկսեր էր զանգա-
տի տուրքերու շատնալուն ու վաճառականու-
թեան իյնալուն վրայ : Անգղիացիք մտքերնին
դրած ըլլայով թէ Ամերիկացիններն ուոք հանողը
Ֆրանքինն է, յոյս ունեին որ անոր ձեռքովը հաշ-
տութիւն ընելը դիսրին պիտի ըլլայ իրենց . ուստի
1778ին սիկզբները, մինչդեռ Ֆրանքին Գաղղիոյ
նետ բանագնացութիւնը տաք տաք առաջ կրտա-
ներ, իր հինքարեկամներէն ումանք՝ Անգղիոյ տէրու-
թեան կողմանէ զանազան պայմաններ առաջար-
կեցին իրեն՝ հաշտութեան համար . բայց Ֆրանք-
ին յանձն չառաւ, ըսկեով որ թէպէտ պատերազ-
մնն առաջ կրնային Ամերիկացիք գոհ ըլլայ իրենց
տրուած արտօնութիւններուն հաստատուելովը,
բայց հիմա որ Անգղիային բաժնուի կուզեն՝ այն
արտօնութիւնները բաւական չեն, կատարեալ
ինքնիշխանութիւն պէտք է : Տրամեցան բարե-
կամներն այս բանիս . վասն զի թէպէտ իրեն իրա-

ւունք տուին՝ բայց իրենց նայրենեաց օգտին ալ
օգնութիւն մը չէին կրնար ընել : Ճկյս Հըրն
բարեկամը Լոնտրա դառնայէն ետև բուզր զրեց
Ֆրանքինին, կաղաչէր կըպաղատէր որ գոնէ իր
կողմանէ առաջարկութիւն մը ընէ կամ խորհուրդ
մը տայ : Ֆրանքին պատասխանեց իր բարեկա-
մին . « Արիստոյ բանաստեղծը կըսէք թէ աշխար-
հիս վրայ որչափ որ կրտուած բան կայ նէ, լու-
նին մէջ պիտի գտնուի . թէ որ այս խօսքը իրաւ է,
լուսինն մէջ շատ մը լաւ խորհուրդներ պիտի
գտնուին, անոնց ալ մէկ մեծ մասը իմ խորհուրդ-
ներս են անշուշտ որ այնչափ անզամ տուեր եմ
այս զործողութեան համար, ու կրտուեր են » : Սա-
կայն որովհետեւ հրամանքդ կըսնդրես՝ պատիկ
խորհուրդ մըն ալ նորէն տամ, թէպէտ և ամենիւին
լոյս չունեիմ որ մտիկ ընող գտնուի : Միայն Աս-
տուած է որ կարող է միանգամայն թէ բարի խոր-
հուրդ մը տալ՝ և թէ անիկայ բանեցընելու իմաս-
տութիւն : Դուք այս զարշելի պատերազմով ո
ձեր անոր մէջ ըրած բարբարոսութեամբը կորսը-
ցուցիք ոչ միայն Ամերիկայի կառավարութիւնն
ու վաճառականութիւնը, այլ եւ՝ որ չարազոյնն է՝

ամրող մեծ ժողովրդեան մը համարումն ու սկըր, որ հիմակուընէ զձեզ աշխարհիս ամենէն անզգամ ազգին տեղ դրեք է, անոր սերունդներն ալ զձեզ հոյնպէս պիտի համարին : Տարակոյս չկայ որ հաշտութիւն կրնաք ընել, բայց զմեզ կառավարեց մտքերնեղ պիտի հանէք :

Անգղիացիք Ֆրանքինի այս խրատը հինգ տարի ետքը ակամայ կամօք կատարեցին . իսկ այն միջոցին բաւական համարեցան քանի մը թերեւ առաջարկութիւններ ընել Ամերիկացւոց, խոստանալով որ 1765էն ետև դրուած օրէնքները ետ առնուն, եւ իրաւունք տան որ իրենց կուսակալներն ու գօրավարներն իրենք ընտրեն : Ֆրանքին Գաղղիոյ տէրութեան հետ ըրած դաշնադրութիւնը նոր ստորագրեր էր՝ երբոր այն առաջարկութիւններուն մէկ օրինակը բարեկամներէն մէկը իրեն հասուց Անգղիայէն : Պատասխան գրեց անոր թէ « Ամերիկան Գաղղիոյ գիրկը նետուեցաւ .

ինքը իր չափը զիտող առաքինի օրիորդ մըն էր . անգուք մօրու մը (խորք մայր մը) զինքը դուրս ըրաւ, անունը աւրեց, կեանքը վերցընել ուզեց : Բոլոր աշխարհը անոր անմեղութիւնը կըճանչնայ ու իրեն տէր կելլէ : Բարեկամները կրփափաքէին որ շենքով շնորհքով տուն տեղ ըլլայ . . . Ես միտքս դրած եմ թէ այն պատուական ու պատուառոր օրիորդը բարի եւ օգտակար տանտիկին մը պիտի ըլլայ, եւ թէ այն ընտանիքն որ զինքը այնպիսի անարժան կերպով դուրս ըրին՝ երկար ատեն պիտի ցաւին զինքը կորսցնցընենուն վրայ : » Վերջապէս Ֆրանքին հասկցուց ամենուն ալ թէ այն առաջարկութիւններուն ատենը անցաւ, եւ առկեց ետքը Անգղիան պետք է որ Ամերիկայի ինքնիշխան ազատութիւնը ճանչնայ, ու Ամերիկացւոց հետ բարեկամ ըլլակն ու վաճառականութիւնընելն իզատ ուրիշ կապակցութեան չսպասէ:

(Նարայարութիւնը յաջորդ բուոյն մէջ :)

Դ. Հ Յ Յ Կ Ա Զ Ե Ս Ո Ւ Թ Ո Ւ Գ Ո Ր Ո Ւ

ԴԱՒԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅՅ :

Արենեռն անունով Փարիզու ուսումնական շաբարագրին մէջ Պարոն Ռևիչինի գաղղիացին յօդուած մը հրատարակեց ամսոյս 24ին, այն երկու նորատիգ գրուածքներէն առիր առնելով՝ որոնց վրայ խօսեցանք ամսագրոյս է եւ Թ թիւրուն մէջ : Պարոն Ռևիչինին այն խղճմտանքաւոր մատենագիրներէն է որ ի ընէ ճշմարտակը ու քննասէր են . տեսած կամ լսած բաներնին ոչ երբէք շտկէ շիտակ կընդունին, այլ առաջ լսած մը հասկընայու կընային ու ետքը զիր կանցընին . ասով ուրիշներուն ալ անմոլար առաջնորդ կըլլան այսպիսի գրուածքները . եւ երէ յանկարծ սիսակ կարծիք մըն ալ ունենան կամ ծուռ խօսք մը զրած ըլլան, իմանալուն պէս թէ սիսպէր են՝ սիրով կըշտկին . կարդացողներն ալ երբոր կընակընան թէ այն սիսպանաց պատճառ՝ ուրիշներուն տուած ծուռ տեղեկութիւնն է, եւ ոչ թէ իրենց անձնական կիրքը եւ կամաւոր պակասութիւնը, անոնց վկայութիւնը մնած ոյժ կունենայ իրենց առջևուն ու գրուածքնին կարդացող շատ կըզբունի : Պարոն Ռևիչինին ահա այսպիսի մատենագիրներէն մէկն է : Արդէն ուրիշ ժամանակ օսմանան տէրութեան մէջի քրիստոնեայ եւ մահմե-

PROFESSION DE FOI DE L'ÉGLISE ARMÉNIENNE.

Une revue littéraire qui se publie à Paris, *l'Athènéum*, vient de donner dans le numéro du 24 novembre un article de M. Ubicini sur les deux ouvrages récents dont nous avons entretenu nos lecteurs dans nos numéros 7 et 9. M. Ubicini est un de ces écrivains consciencieux aimant avant tout la vérité, jaloux de tout soumettre à un examen raisonnable, n'acceptant et ne reproduisant aucun récit, aucune assertion sans recherches faites par eux-mêmes et sans contrôle. Les ouvrages écrits dans cet esprit acquièrent bientôt l'autorité qu'ils méritent, et cette autorité devient d'autant plus grande que la bonne foi de l'auteur est mieux connue, et qu'il la manifeste par son empressement à rectifier lui-même ce qu'il a pu avancer d'inexact. S'il est constant que l'intention d'altérer les faits n'a jamais égaré sa plume, si sa candeur éclate aux yeux du lecteur, ses livres ne tardent pas à jouir de l'estime d'un public éclairé et nombreux. C'est un devoir pour nous d'affirmer que tel est le cas pour M. Ubicini. Les notices intéressantes et détaillées qu'il a données sur les populations chrétiennes et musulmanes

տական ազգերուն վրայ այնպիսի կարեւոր ու մանրամասն տեղեկութիւններ տուած է որ արժանապէս յարգի են Եւրոպացոց առջև : Ահաւասիկ այս անգամ Սքենէոնին մէջ հրատարակած յօդուածը՝ հայերէն բարգմանութեամբը հանդերձ ու մէկ երկու կարեւոր ծանօթութիւններով :

« Պատմութիւն, վարդապետութիւն, աւանդութիւնք եւ արարողութիւնք արեւելեան Եկեղեցւոյն Հայոց .» ուրածալ տպագրեալ ի Փարփա, 1855 :

« Երկու հարիւր տարիէ ի վեր, ու մինչեւ մեր օրերն ալ, Հայաստանի վրայ բան գրողներուն շատը, ինչպէս հայրն Մոնիկ լիսուսեան, բողոքական արեւելագետը Լաքրոզ, Ասումանի, Փիլիքէ՝ իր Հերէտիկոսութեանց Բառարանին մէջ, կըսեն թէ Հայոց Եկեղեցին միաբնակաց մոլորութիւնն ունի, որ Եւտիքէսի ու անոր հետևողաց հերետիկոսութիւնն է, այսինքն Աղեքանդրիոյ Դեռուկորոս պատրիարքին եւ Յակոբայ Բարաղեսի՝ որ Ծանծաղոս ալ կըսուի : Ես իսկ մէկ անմտաղրութեամբ մը՝ որ շատ մը քննարաններ երեսիս տուին՝ այնպէս կարծեցուցեր եմ իմ նախընքաց գրուածքներէս մէկրւն մէջ թէ ես ալ նոյն հիմակուան ընդհանրապէս ընդունելի եղած կարծիքին վրայ եմ : Այս իրաւ է որ երէ մէկը մասնաւոր ուսմունք ըրած ու տեղեկութիւն առած ըլլայ, խարուիլը շատ դիւրին է, մանաւանդ անոր համար որ խարեւութեան պատճառ՝ միայն բառերու շփորութիւնն է, եւ այն բառերուն տարրերութիւնը անոնք միայն կրնաւկընան որ Հայոց գրաւոր լեզուին տեղեակ են : Այս խնդիրը՝ որ ես հազիւ թէ լիշտաւակեր եմ Հայոց Եկեղեցւոյն վրայ տուած տեղեկութեանս մէջ (‘Խամականի զՅաձկաստանէ, հատ. Բ, էջ 270), պէտք եղած բացարութիւններն ու յայտնի վկայութիւններ չունենալու համար, այս օրերս պայծառ կերպով լուսաբանեցաւ՝ վերնազրիս մէջ դրուած գրքին հրատարակութեամբը : Ենդինակին համար յառաջարանք այսօափ միայն կըսէ թէ « Հայ մըն է որ իր հայրենեաց լիշտաւակարաններուն մէջ ամեննեն հին ու նոյսկապ անուններուն մէկը ունի, ու թէ քաղաքական աստիճանի բարձրութեամբը եւ թէ հաստատուն եւ ընդարձակ հմտութեամբը երաւելի է » . այս անձը Փերքապուրիկի մէջ մէծ անուն ու մէծ ազդեցութիւն ունեցող մէկն է կըսեն ! (Լազարեանց

de l'empire ottoman justifient l'éloge que nous nous plaisons à lui accorder, la faveur avec laquelle ont été accueillies partout ses publications. Nous reproduisons ici l'article de l'*Athénæum*, en l'accompagnant d'une traduction arménienne et de notes qui nous ont paru nécessaires.

Histoire, dogmes, traditions et liturgie de l'Église arménienne orientale, in-8. Paris, Frank, 1855.

La plupart des auteurs qui ont écrit sur l'Arménie dans les deux derniers siècles, et même de nos jours, le Père Monnier, jésuite, l'orientaliste protestant Lacroze, Assemani, Pluquet, dans son *Dictionnaire des hérésies*, ont représenté son Eglise comme entachée du monophysisme qui produisit l'hérésie d'Eutychès et de ses adhérents, Dioscore, patriarche d'Alexandrie, et Jacques Baradée, dit Zanzale. Moi-même, par une inadvertance que plusieurs critiques m'ont objectée, j'ai donné lieu de supposer, dans un de mes précédents écrits, que je partageais cette croyance, admise presque généralement aujourd'hui. Le fait est qu'à moins d'études et de connaissances tout à fait spéciales, la méprise est d'autant plus facile qu'elle se fonde uniquement sur une confusion de mots appréciable seulement à ceux qui sont familiers avec la langue classique de l'Arménie. Ce point que je me suis contenté seulement d'indiquer dans ma notice sur l'Église arménienne (*Lettres sur la Turquie*, t. II, p. 270), faute d'éclaircissements et de textes positifs à l'appui, vient d'être mis en lumière avec beaucoup de netteté par l'ouvrage dont j'ai indiqué le titre en tête de cet article. L'auteur, que la préface se borne à nous présenter comme un « Arménien, dont le nom se rattache aux plus illustres et aux plus antiques souvenirs de sa patrie, non moins distingué par la position sociale éminente qu'il occupe que par l'instruction solide et variée qu'il possède, » est, dit-on, un personnage fort connu et fort influent à Saint-Pétersbourg, (le comte de Lazareff)¹. Cette circonstance seule suffirait à expliquer la curiosité qu'a excitée le livre parmi les personnes qui

¹ Պարոն Ռապիցինին այս խորհրդածութիւնը կըստիակ զմեզ բայելու թէ Լազարեանց իշխաններէն մէկն ալ (վասն զի երեք

¹ Nous sommes forcés, par cette assertion de M. Ubicini, de déclarer qu'aucun des comtes de Lazareff (car ils sont

իշխանը) : Ասով ալ բաւական կը հասկըցուի թէ այս զիրքը ինչո՞ւ համար այնչափ նետաքրքրութիւն պատճառեց այնպիսի մարդկանց որ զիտեն թէ ինչ որ կը հրատարակուի թէ Խուսաստանի մեջ և թէ Խուսիոյ հաւանուրեամբն ու արտօնուրեամբը՝ կրօնական և քաղաքական խնդրոց վրայ, կերպով մը պաշտօնական կերպարանք կառնու. ուստի և նեղինակն ով ալ ըլլայ՝ ոչքիրք անուամբը կը խօսի, այս յանուն ուղղադաւան կայսեր : Արդ այս զիրքը որ մենք պիտի քննենք՝ միայն կրօնական վեճի մը բացատրութիւն չե, այս հեռուանց այնպիսի խնդրոյ մը կընայի որ Սրբեւելքի հիմակուան քաղաքականուրեամբն նետ ամենամեծ կապակցութիւն ունի. բայց մենք պէտք է անիկայ մեկդի դենք :

« Այս խնդիրը հասկընալու համար քանի մը նախագիտելիք պէտք է :

« Հայոց հերձուած ըսածնին՝ ինչպէս որ յայտնի է՝ Քաղկեդոնի ժողովոյն պատճառաւ եղաւ՝ 451ին : Մինչեւ այն ատեն Հայոց Եկեղեցւոյն վարդապետութիւնը ամենայն կերպով համաձայն եր Սրբեւելքան մեծի Եկեղեցւոյն վարդապետուրեամբն նետ, ինչպէս որ կըմիայէ Յունաց Պրոկր պատրիարքին զրած բուզը առ սուրբն Սահակ Կարուղիկոս Հայոց, որ յունարքն և յատիներէն տպուած է Մանսիին Հաւաքում ժողովոց ըսուած զրքին և հատորոյն մեջ : Բայց այն չորրորդ ժողովին նուե՝ յորում եւտիքէսի ու Ֆեոսկորոսի հերետիկոսութիւնը զատապարտուեցաւ, այն աղանդաւորաց կուսակիցները Ասիոյ շատ կողմերը ձայն մը տարածեցին թէ հարք Քաղկեդոնի ժողովոյն նորէն Նեստորի ժողորութեամբ մեջ ընկան որ քան տարի առաջ Եփեսոսի ժողովոյն մեջ զատապարտուած եր՝ : Հայք՝ որ նոյն ատենները պատերազմ ունեին Պարսից դեմ՝ այն ժողովոյն մեջ զոնուիլ չկարենալով, ուստ համբաւոյն հաւացին՝ թերեւս քիչ մը դիւրահաւանուրեամբ .

եղարք են) զրքին հեղինակը չե, եւ ոչ կայսերական հրամանը կամ համուրիւնը հարկ եղած և ընդունի անոր տպագրութեամբ համար ի Փարիզ : Լազարեան իշխանք ինչպէս որ ամեն ժամանակ իրենց ազգափրութեամբն շարժած՝ փափաքեր ու աշխատուեր են որ իրենց ազգային եկեղեցւոյն ուղղափառութիւնը հասկըցնեն Առասց և ուրիշ քրիստոնայ ազգաց, այս գրամածքն ալ ուրիշ պատուաւոր Հայու մը շարադրել ու իրենց ծախսով տպել տուեր են. ուստի որդափ ալ յաւ զրած ըլլայ՝ պաշտօնական կերպարանք մը չկրնար ունենալ՝ ոչ Ռուսաց կայսեր և ոչ Եցիսիանի կարուղիկոսին կողման։ Գ. Ա. :

¹ Հմոռնալու է որ Նեստորականք երկու անձնո՞ւ կը դանագանէին ի Քիխոսոս, իսկ Եւստիքականք մը միայն ընտիրուն կը հանդինալին, այսինքն աստուածային ընուրիւնը :

savent que tout ce qui se publie, soit en Russie, soit avec approbation et privilége de la Russie, en matière de religion et de gouvernement, prend un caractère en quelque sorte officiel, l'auteur, quel qu'il soit, ne s'exprimant jamais en son nom propre, mais au nom du czar orthodoxe. Or l'ouvrage que nous avons à examiner ici n'éclaireit pas seulement un point de controverse religieuse, il touche accidentellement à une question qui intéresse au plus haut degré la politique actuelle de l'Orient, mais que nous devons laisser de côté.

Quelques explications préalables sont nécessaires à l'intelligence de cette question.

Ce qu'on appelle le schisme arménien naquit, comme on sait, à l'occasion du concile de Chalcédoine, en 451. Jusque-là l'Église d'Arménie s'était maintenue en conformité parfaite de doctrine avec la grande Église d'Orient, ainsi que l'atteste la lettre du patriarche grec Proclus à saint Isaac, patriarche d'Arménie, publiée en grec et en latin, par Mansi, tome V de la *Collection des conciles*. Mais après la tenue du quatrième concile, où fut condamnée l'hérésie d'Eutychès et de Dioscore, les partisans de ces sectaires répandirent dans la plus grande partie de l'Asie le bruit que les Pères de Chalcédoine étaient retombés de l'erreur d'Eutychès dans celle de Nestorius, condamnée vingt années auparavant par le concile d'Ephèse¹. Les Arméniens, qui avaient été empêchés d'assister au concile par la guerre qu'ils soutenaient à cette époque contre les Perses, accueillirent, un peu légèrement peut-être, ces bruits mensongers; et d'autres circonstances, plus

trois frères) n'est l'auteur de cet ouvrage, et, de plus, qu'il n'a été nullement nécessaire d'obtenir la permission ou l'agrément de l'empereur de Russie pour l'imprimer à Paris. Les comtes de Lazareff, qui, de tout temps, poussés par un zèle patriote, ont travaillé à faire ressortir l'orthodoxie de leur église nationale aux yeux des Russes et des autres nations chrétiennes, ont eu la pensée de faire composer cet ouvrage par un de leurs compatriotes, et l'ont fait imprimer à leurs propres frais. Ainsi, malgré tout son mérite, cette publication ne peut avoir aucun caractère officiel ni de la part de l'empereur de Russie, ni de la part du catholicos d'Etchmiadzin. G. A.

¹ On se rappelle que les Nestoriens distinguaient en Jésus-Christ deux personnes; les Eutychéens ne reconnaissaient en lui qu'une seule nature, la nature divine.

անոր վրայ ուրիշ իրարմէտ աւելի պակաս ծանր պարագաներ եկան, անով հեռու մնացին Քաղկեդոնի դաւանանքին՝ որուն ողջափառութեանը վրայ կասկածիլը իրաւունք կրսեսլէին :

« Այն պարագաներուն մէջ մէկ հատ մը կայ որ անանուն նեղինակը մասնաւոր կերպով կրխոսի վրան մեծաւ իրաւամբ. այսինքն Քրիստոսի երկու բնութեանց գոյակցութիւնն ու յարաքերութիւնը բացատրելու համար գործածուած բառերուն երկու մտքով հասկըցուիլը, որ ներձուածոյն բուն պատմառն է : Եւ լիրափ, Հայոց լեզուն դեռ քիչ մշակուած ըլլալուն (նարիւր տարի մը հազիւ կար որ Մեսրոպ հայկական այբուբենը հնարեր էր) ¹, չէր կրնար ճիշդ ու յատակ կերպով բացատրել յունական աստուածաբանութեան վերացեալ խօսքերը, և շատ անզամ կըպատմէր որ առանց գիտնալու կըփոխէր բացատրելու խմասոր, քեզէն եւ այն խմասոներուն այսպէս կամ այնպէս հասկըցուելուն վրայ էր այլ եւ այլ քրիստոնեայ ժողովրդոց միաձայնութիւնը ²: Ուստի եւ ուրիշներէն աւելի յաճախ գործածուած բառերը, որ խնդիրն ալ անոնց վրայ էր, ջնու; (քնութիւն), ծասիք (եռութիւն), նորակայութիւն կամ անձն) հայերենին մէջ ճիշդ ու համազօր բառեր չունենալուն՝ Հայերը ստիպուած էին ջնու բառը բնութիւն բարգմանել, որ իրենց մէջ մասնաւոր կերպով անձն կընշանակի :

« Հայոց խարուելուն մեծ պատմառ մըն ալ՝ տառ նման ուրիշ հոմաձայնութիւն մը եղած է որ Լևոն Ա. պապին Քաղկեդոնի ժողովոյն վարդապետութեանը վրայ՝ առ Փլարիանոս գրած նամակին բարգմանին ըրեր է . « Այն նամակին մէջ ուղղափառավես ըստուած էր թէ երկու բնութիւնը են ի Քրիստոս, որոնց մէկը նրաշշներ կըզործէր, և միւսը մարդկային կրից ենրակա; էր : Թարգմանիքը յունարենին մին . . . և միւսն բառերը՝ հայերէն ուն . . . և ուն բառերով բացատրեր է . Եւ այս բառերս հայերենին գօրութեամբը անձնաւոր էակի կըպատշամին, և այս և այն անձն կընշանակին :

ou moins graves, qui vinrent s'ajouter à celle-ci, contribuèrent à les éloigner de la foi de Chalcédoine dont ils se croyaient en droit de suspecter l'orthodoxie.

Parmi ces circonstances, il en est une sur laquelle l'auteur anonyme insiste avec beaucoup de raison : c'est l'ambiguité des termes arméniens employés pour définir la coexistence et la corrélation des deux natures en Jésus-Christ, cause véritable du schisme. En effet, la langue, encore peu travaillée (il y avait un siècle à peine que Mesrob avait inventé l'alphabet arménien), n'avait pas la faculté d'exprimer avec précision et netteté les abstractions de la théologie grecque, et il lui arrivait souvent de dénaturer à son insu la pensée qu'il s'agissait de rendre, et sur l'intelligence de laquelle reposait cependant l'entente des différentes communautés chrétiennes¹. C'est ainsi que les mots les plus fréquemment employés, et sur lesquels roulait tout le débat, *physis* (nature), *ousia* (substance), *hypostasis* (personne), n'ayant pas d'équivalent précis dans leur langue, les Arméniens étaient obligés de traduire *physis* par *pnoūtoum*, qui, chez eux, s'entend plus particulièrement de *personne*.

Une équivoque semblable, commise par le copiste chargé de traduire la lettre du pape Léon Ist à Flavien sur la doctrine du concile de Chalcédoine, contribua à fortifier les Arméniens dans leur méprise. « Il était dit, d'une manière très-orthodoxe, dans cette lettre, que Jésus-Christ avait deux natures, dont *l'une* opérait les miracles, et dont *l'autre* était sujette aux souffrances de l'humanité. Le traducteur rendit les mots *l'une* et *l'autre* par l'expression arménienne *womn iev womn*, expression qui, d'après le génie de la langue à laquelle elle appartient, ne peut s'appliquer qu'à

¹ Այբուբենին հնարուիլը նարիւր տարի ալ ընար, 45 կամ 46 տարի էր միայն. բայց Հայոց լեզուն եւ գրականութիւնը բառական ծաղկած էր՝ սրբոց Թարգմանչաց արդիամբք ու հարտարութեամբը : Լեզու մը որչափ ալ մշակեալ բլլայ՝ միքը կրթեին է անոր մէշի բառերուն այլ եւ այլ նշանակութիւն կամ նոմաձայնութիւն ունենալը արգիւել : Պարսն Ռապեհինին զիմացի նեղինակին բերած այս պատմառը (էջ 20) տիւար է, քեզէն եւ խնդրոյն խոկութեանը վնաս մը շիտար : Գ. Ա. :

¹ Un siècle ne s'était pas même écoulé depuis que l'alphabet arménien avait été établi; il n'existe que depuis 45 ou 46 ans, et pourtant la langue et la littérature arméniennes étaient déjà assez florissantes, grâce aux travaux et à l'habileté de nos saints *interprètes*. Quoiqu'une langue soit parfaitement cultivée, il ne sera jamais possible d'empêcher que les mots qu'elle admet n'aient différentes acceptations et n'offrent des ambiguïtés. C'est une très-faible raison que l'auteur du livre, analysé par M. Ubicini, allègue (page 20), mais elle ne dénature en rien le fond de la question. G. A.

Ասով համակին խմասոր՝ որ մին և միւսն ըսելով Քրիստոսի երկու բնուքինքը կընասկըցուեին, բարգմանութեանը մէջ փոխուած կըպար ամբ բառով. ուստի եւ Հայերը բնուքեանց համար ըսուած ցին հասկընար զայն, հապա անձի վրայ . մի եւ նոյն ամբ բառին կըկնութիւնն ալ կարծիք տուալ իրենց թէ խօսքը երկու անձի կամ երկու ենթակալութեանց վրայ է : Արդ որովհետեւ Լեռն պապին համակը Քաղկեդոնի ժողովոյն հարքը ուղղափառական եւ ժողովոյն բուն սահմանին համաձայն ճանչցեր էին, Հայոց եպիսկոպոսները հաստատութեամբ դրին մտքերնին թէ այն ժողովը նորկն նեստորի մոլորութեանը մէջ ընկաւ, քեզու եւ եւտիքեսի ժողորութիւնն ալ կըդատապարտէին :

« Եւ այսպէս բառերու շփորութիւն մը միայն պատճառ եղած ըլլալով երկու Եկեղեցեաց իրարմէ բաժնուելուն, զիրենք համաձայնեցընեին ալ շատ զիրին բան պիտի ըլլար : Բանք՝ ծուռ հասկըցուած խօսքը շտկելուն վրայ էր : Ցոյնք եւ Հայք այն չորս ճամբորդներուն կընմանեին որ, ինչպէս որիշ տեղ պատմեր եմ, կերակուրնին մէկտեղ ուտելու ըլլալով՝ խաղող ուզեր են պանդոկապետէն, ու ամեն մարդ իր լեզուովը խաղող ըսելուն՝ կուի եկեր է . այն ինչ կապուր կպուրի կուզան եղեր՝ անցորդ մը մէջ մտեր հաշտեցուցեր է զիրենք՝ հասկըցընելով թէ չորսին ուզածն ալ մի եւ նոյն բանն է :

« Սակայն այլ եւ այլ անզամներ, մանաւանդ 629ին, 647ին ու 966ին, երկու Եկեղեցիները միաբանելու համար եղած ջանքերը պարապ եղան, երբեմն պարզ արտաքին պատճառներով, երբեմն ալ Ցունաց առաջնորդներուն խստութեամբը որ Հայոց Եկեղեցւոյն հին ատեն. ի վեր ունեցած քանի մը պատութիւնները ճանչնալ չեին ուզեր : Այն փորձերուն վերջինն ու ամենեն նշանաւորը եղաւ մի՛ դարուն ետքերը՝ սրբոյն ներսիսի կարուիկոսութեան ատենն որ Շնորհայի ըսուած է իր ոռոյն քաղցրութեանն ու յստակութեանը համար, եւ անոր յաջորդին Դ Գրիգորի ժամանակը : Հոռմիկայի ժողովոյն սահմանը, որ Եկեղեցական պատճութեան մէջ սովորաբար Տարոնի ժողով կըստի (1479), Հայոց զիսաւոր երեսունամիւրեկ եպիսկոպոսներէ ստորագրուած, եւ ըստ ամենայնի տիեզերական արուոյն վարդապետութեանը համաձայն ճանչցուած ըլլալով, յոյս կուտար թէ այսուհետեւ բաժանումը պիտի դադրի եւ երկու Եկեղեցիները պիտի միարանին. մէյժմաւ կայսեր

une personne animée, à un individu, et signifie *l'un et l'autre* dans l'acception de *quelqu'un*. Le sens de la lettre dans laquelle *l'une* et *l'autre* se rapportaient aux deux natures du Christ, était, par conséquent, altéré dans la version par le mot *womn*, que les Arméniens étaient portés à entendre non des natures, mais de la personne, tandis que la répétition du même mot *womn* leur donnait lieu de croire qu'il était question de deux personnes ou hypostases différentes. Ainsi la lettre du pape Léon ayant été reconnue par les Pères de Chalcédoine, comme orthodoxe et conforme à la véritable définition du concile, les évêques arméniens crurent formellement que ce concile était revenu aux erreurs de Nestorius, tout en condamnant celles d'Eutychès. »

Ainsi une simple confusion dans les mots avait causé la séparation des deux Eglises, et dès lors il semble que rien ne fut plus aisé que de les mettre d'accord. Il ne s'agissait que d'expliquer le malentendu. Grecs et Arméniens se trouvaient dans la même situation que ces quatre voyageurs, dont j'ai raconté ailleurs la dispute, qui, devant prendre leur repas en commun, commandèrent qu'on leur apportât du raisin, en se servant chacun du mot usité dans sa langue, et qu'un passant mit d'accord, au moment où ils allaient en venir aux coups, en leur apprenant qu'ils avaient demandé tous les quatre la même chose.

Cependant les tentatives faites à diverses reprises, notamment en 629, en 647 et en 966, en vue de la réunion des deux Églises, échouèrent, soit par l'influence de causes purement extérieures, soit par l'effet de l'intolérance des prélates grecs, qui refusèrent de reconnaître à l'Eglise arménienne certaines libertés dont elle jouissait *ab antiquo*. La dernière et la plus sérieuse de ces tentatives eut lieu vers la fin du XII^e siècle, sous le patriarcat de Nersès, surnommé *Schnorhali* (le Gracieux), à cause de la douceur et de la pureté de son style, et de son successeur Grégoire IV. La déclaration du concile arménien de Hrom-Gla ou Roum-Kalé, plus connue dans l'histoire ecclésiastique sous le nom de concile de Tarse (1479), signée par les principaux évêques de l'Arménie, au nombre de trente-trois, et jugée conforme de tous points à la doctrine du siège œcuménique, faisait espérer la fin prochaine du schisme et l'union définitive des

մահը, կամ բայ ոմանց՝ յոյն առաջնորդներէն մէկքանիին կրօնամոլուրիւնը վրայ գալով՝ ամէն համաձայնուրիւն աւրեց :

« Խոկ թէ այն ատենեն ետքը Հայք իրենց կոխներուն ու քաղաքական յեղափոխուրիւններուն մէջ ինչ կերպով իրենց դաւանանքին ողջմտուրիւնն ու ազատուրիւնը պահեցին. այն ողջմտուրիւնը ինչ կերպով անարատ մնաց նաև իրենց վերջին բազաւորութեան իյնալեն ու ազգին ցիրուցան ըլլալէն ետեւ, այս խնդրոյն նետազուուրիւնը ուրիշներուն բողում. խնդիր մը որ շատ նետաքրքրական է յիրաւի, բայց իմ նպատակն ու դիմացի գրքիս նպատակն այ կրնեացընէ զիս : Գրքին մէջ երկու մաս այ կայ. մէկը Հայոց դաւանուրիւնն է որ սուրբն Ներսէս շարադրեր է 1166ին ի խնդրոյ Մանուկ Կոմնենոս կայսեր, Հռոմեայի ժողովնեն տասուրիեք տարի առաջ. մէկայլը պատարազամատուցին բառական բարգմանուրիւնն է, նանդերձ յաւելուածով այլ և այլ տեղեկուրեանց՝ սուրբ խորհրդոց, պահոց, եկեղեցական դասակարգուրեան և ուրիշ նիւրոց վրայի անոնց վրայ այ չեմ խօսիր. Արեւելքի ամենեն նին եկեղեցեաց մէկուն արարողուրեանցն ու կարգաւորուրեանը քաջանմուս ըլլալ փափաքողը կրնայ բռն զիրքը կարդալ :

« Բայց մէկ բան մը կայ որ նեղինակը հարիւանցի կերպով մը միայն կրյիշատակէ, և ես կարծեմ թէ զրուածքին բռն դիտումն այ անոր մէջ կընաւկրցուի, ուստի և արժան է դուրս ցատքեցնել. եւ է Թուսաստանի Հայոց կրօնական եւ քաղաքական վիճակը : Մէկ դիւն ամեն շանք կընէ որ Հայոց և Թուսաց եկեղեցիներուն մէջի տարրերուրիւնները՝ որ գրեք անտևանելի բաներ են կըսէ՛ աւելի այ պատիկցընէ, եղին խոկ Փերքպուրիի սուրբ սիւննողոսին վիայուրիւնները ձեռք անելով. մէկդիւն այ մասնաւոր սիրով մը կընամքէ Հայոց Թուսաստանի մէջ զայելած բարերարուրիւններն ու ազատուրիւնները ընդ հովանեաւ հօգը պաշտպանուրեան կայսեր, անոնց եկեղեցիներուն ու վանքերուն բիւը եւ հաստուրիւնը որ ի Փերքպուրի, ի Մոսքուա, ի Եֆմեֆ-Ենվիլորու, յԱմուքիսան, յՅուսոսա, ի Վրաստան, անոնց եպիսկոպոսներուն ու հասարակ քահանաներուն տրուած պատուանշանները, այն ուքազը (նրովարտակը) որով Նիկողայոս կայսրը արգիլեր է 1844ին որ Հայոց եկեղեցւոյն դաւանուրեանը դէմ նախատական բան ամենեախ չարպուի : Այս ներողամտուրիւնը դէմ ընդդէմ հակառակ է Թուսաց տէրուրեան հոգվ-

եան Եղիսաբետ առաջնորդներէն մէկքանիին կրօնամոլուրիւնը վրայ գալով՝ ամէն համաձայնուրիւն աւրեց :

Comment, à partir de cette époque, les Arméniens, à travers leurs dissensions et leurs vicissitudes politiques, maintinrent l'intégrité et l'indépendance de leur foi religieuse; comment cette intégrité survécut même à la chute de leur dernier royaume et à la dispersion complète de leur race, je dois laisser à d'autres le soin de cette recherche, curieuse sans doute, à plus d'un titre, mais qui m'éloignerait trop de mon sujet et de l'objet même du livre. Deux autres divisions de l'ouvrage contenant, l'une l'exposé de la foi arménienne, rédigé en l'an 1166, à la demande de l'empereur Manuel Comnène, par le patriarche Nersès, treize ans avant le concile de Roum-Kalé, l'autre une traduction littérale de la liturgie, ainsi que des notions additionnelles sur les sacrements, les observances, la hiérarchie ecclésiastique, etc., je n'en parlerai pas davantage, me contentant d'y renvoyer le lecteur désireux de s'instruire à fond des rites et de la constitution de l'une des plus anciennes Eglises de l'Orient.

Mais il est un point que l'auteur atteint comme en passant, et qui, par cela même, me paraît renfermer la pensée véritable de l'ouvrage, et mérite d'autant plus d'être signalé : c'est celui où il est traité de l'état religieux et politique des Arméniens de Russie. En même temps qu'il s'efforce d'amoindrir encore la différence, à peine visible suivant lui, qui sépare l'Eglise arménienne de l'Eglise russe orthodoxe, en s'appuyant sur les déclarations mêmes du saint synode de Pétersbourg, il se plait à énumérer les bienfaits et les immunités dont les Arméniens de Russie jouissent à l'ombre de la puissante protection du czar, le nombre et la richesse de leurs églises et de leurs monastères à Saint-Pétersbourg, à Moscou, à Nijny-Novgorod, à Astrakan, à Odessa, en Géorgie, les distinctions honorifiques accordées à leurs évêques et à leurs simples prêtres, l'oukase par lequel l'empereur Nicolas interdit, en 1841, qu'on n'imprime rien d'irrévérencieux contre la croyance de l'Eglise arménienne. Le but de cette tolérance, qui contraste si fort avec la malveillance que témoigne le gouvernement russe à l'égard des catholiques romains, se laisse facilement entrevoir.

մականաց գեմ ցուցուցած ատելութեանը, որով անոր նպաստակի ալ դիւրաւ կընասկըցոի : Թէ որ ուղղադասան ինքնակալը իր տէրութեան մէջ բնակող հինգ հարիւր հազար գրիգորեան Հայոց եկեղեցւոյն ինքինքը զլուխ ճանչցընել չկարենայ այ' երկու եկեղեցիները բոլորովին միացընելով, զնէ յաս մը ունի որ աւելի համգիստ վիճակ մը ցուցինելով՝ Տաճկաստանի ու Պարսկաստանի տեփի բազմարիւ Հայերը իր կայսերութեանը մէջ բայէ : Այս ալ չմոռնալու է որ Կոտանդինուպօլիսի, Երուսաղեմի և Սայ պատրիարքները՝ Եշմիածնայ պատրիարքին կամ Կաթողիկոսին փոխառղջներն են, որ գերազոյն և մի միայն զլուխ է ամենայն եկեղեցեաց Հայաստանի : Արդ 1828.ին ի վեր՝ Եշմիածնին Ռուսաց երկրին մասն է՝ Կոմիսան նահանգին մէջ, և այն ատենեն կարուղիկոսին իշխանութիւնը հաստատելու իրաւոնքը՝ Պարսից շահերեն Ռուսաց ցարերուն անցեր է : Անոնք կանուանեն նաև սինոդոսին անդամները՝ որ Հայոց քահանայապետին խորհըրդականներն են :

« Աղեկ որ Ռուսաստանի Հայոց առաջնորդները շատ յօժարութիւն չունին առ.թութեան դիտումը կատարելու . կընասկընան իրենք թէ Ռուսաց խոհական քաղաքականութիւնը որպափ ալ օրէ որ ձգելով ուշացընէ, վերջը վերջը իրենց եկեղեցին Ռուսաց եկեղեցւոյն նետ միացընելու շանք մը ունի, որ Հայոց ազգութեան մէկ հաստիկ կապը բոլորովին կտրել ըստէ : Արդ Հայաստանի դժբաղդ որդւոցը մէջ որ Մովսիսի ժողովրդեանը պէս բոլոր աշխարհին երեար ցրուած են՝ մէկն ալ չկայ՝ ուր տեղ ալ գտնուի՝ ինչ մասնաւոր դաւանակի ալ նետեափ, որ աշուըները չտրնկի : Այրարատայ վրայ, որ իր ազգին նին խանձարութիւն է, ոչ չերազէ թէ օր մը պիտի գայ որ նորէ նոր Հայոց քաղաքութիւն մը պիտի կանգնուի՝ առաջիններուն պէս զօրաւոր և փառաւոր ։

Si le czar orthodoxe ne parvient pas à établir sa suprématie religieuse sur les cinq cent mille Arméniens grégoriens qui habitent ses Etats, en consommant l'union des deux Eglises, il a du moins l'espérance d'attirer dans son empire, par la perspective d'un état plus doux, leurs coreligionnaires bien plus nombreux de la Turquie et de la Perse. On ne doit pas oublier que les trois patriarches de Constantinople, de Jérusalem et de Sis en Cilicie ne sont que des vicaires du patriarche, ou *catholicos*, d'Edchmiadzin, pontife suprême et unique de toutes les Eglises de l'Arménie. Or, depuis 1828, Edchmiadzin fait partie des possessions russes du Caucase, et depuis la même époque le droit de confirmer le catholicos a passé des châhs de Perse aux czars de Russie. Ce sont eux également qui nomment les membres du synode, formant comme le conclave du souverain pontife de l'Arménie.

Heureusement le haut clergé arménien en Russie se montre peu disposé à favoriser les vues du gouvernement; il comprend que, quels que soient les atermoiements et les temporisations que conseille une politique prudente, il s'agit toujours, en fin de compte, d'incorporer leur Eglise dans l'Eglise russe, c'est-à-dire de briser l'unique lien de la nationalité arménienne. Or parmi les malheureux fils d'Haïasdan, dispersés comme la race de Moïse sur toute la surface de la terre, il n'en est pas un, quelque point du globe qu'il habite, à quelque croyance particulière qu'il obéisse, qui les yeux fixés sur l'Ararat, berceau antique de sa race, ne rêve la reconstitution, à un jour donné, d'un nouveau royaume d'Arménie, non moins puissant, non moins glorieux que ses ainés¹.

¹ Այս խոնդրոյն ծանրութիւնը, մեր ասոր ունեցած շափառը անվեկութիւնը, միանգամայն անկողմանաւք պատառքինը, կրոսիսին զմեզ նամառաւ խորհրդադութիւնը մը ընկալ Պարս Ռազիչինին խօսքերուն վրայ : Եւ որպէսաւ խոնդրոյն ծանրութիւնը անվեկութիւնը ու զատ զատ խօսինք վրանին . այս նախն նախ՝ Ռուսաց տէրութեան բռնած քաղաքականութիւնը կրօնական խօնդրոց մէջ երկրորդ՝ այն զրբին նեղինակին բռն դիմառութիւնը, և երրորդ՝ Ռուսաստանի Հայերուն ունեցած ևս ունենալու տրամադրութիւնը : Բայց հիմակութիւնն կուզնէք որ գիտնայ ամեն մարդ թէ այս քանչերուս վրայ խօսերուածն մեր ոչ ոռու ենք, ոչ օսմանցի, ոչ զաղցիացի, ոչ անդիացի և ոչ խոալացի կամ արիշ քան:

¹ L'importance de cette question, la connaissance suffisante que nous en possédons, et en même temps notre indépendance et notre impartialité, nous imposent le devoir de présenter une courte réflexion au sujet des paroles de M. Ubicini. La principale cause de la gravité que cette question présente, nous paraît être la manière dont elle est compliquée; ainsi, qu'il nous soit permis de la diviser en trois points et de les examiner l'un après l'autre : 1^e quelle est la politique de la Russie dans les questions religieuses; 2^e quel est le véritable but de l'auteur du livre; et 3^e quelles sont ou quelles peuvent être les dispositions des Arméniens de la Russie. Avant tout nous devons prévenir le lecteur que dans une pareille matière, nous ne penchons pour aucune autre nationalité que pour la notre.

« Ուրիշ կողմանէ, Տաճաստանի Հայերը՝ որ ուրիշ ամեն տեղի Հայերէն աւելի շատոր էն, որովհետեւ երկու միլիոն ու կեսի կընասին, մինչեւ հիմա ամենեւին փափաք մը չեն ցուցուցած որ Օսմանեան արքային խաղաղաւեռ երկիրները ձգեն ու երբան ընդ հովանեաւ ուղաղաւան կայսեր գաւազանին տակը ընակին : Խոկ Ռուսաց կայսրը իրենց Եկեղեցւոյն գլուխ ճանչնալու ամենեւին միտք ալ չունին . և այս կողմանէ թերեւ աւելի յայտնի թերում մը կըսար մանաւանդ Հռոմին մօտենալով՝ թէ որ Հռոմ (Ղիտակին ըսկու համար) իր զիջողութեամբը այս յօժարամտութեան օգնէր, և Ռուսիոյ չափ հաշտութիւն սիրող ու ազատամիտ երեւնար :

« Այն զքին փախանն ու դիտաւորութիւնը մէջ թերեկէս ետեւ՝ անօգուտ չեմ համարիր անոր դիմացը դնել իրեւ ծանօթութիւն մէկ տետրակ մը որ մօտերս Փարիզու Գեր. արքապիսկոպոսին մատուցեր և Տառեան Պողոս Աղան, Կոստանդնու-

Հայ ենք, և ճշմարտութիւնը կըստառուենք ու կըսիրենք յանեայի :

Արդ' խնդրոյն առաջին մասը, այսինքն Ռուսիոյ քաղաքականութիւնը մէր մքնուրուն և ամսագրոյն առնամանն բոլորնին զուրովն զուրու ալ է նէ, ասիսկաւ ենք ի խոհն մասաց վկայերու և քաղաքացին մարդկանց այսպահու միայն լիշեցրնելու թէ Ռուսաց ակրութեան բռնած ճանարին աշխարհին երեսի որ և իցէ ակրութեանց և իշխանութեանց բռնած ճանքն ամենեւին տարրերութիւն մը չունենալով՝ իր կողմանէ ընական սկավելու և կրչանայ որ Հայոց պէս գործունեայ, խելացի, ճարտար, խնաման ու պարկելու ազգի մը սիրու որցան և, ինչ կըրպով որ կարեվ է շահնի, ու իր ազգին նես խառնն ոչ միայն պրուսին այլ ևս ներքին կապերով : Այս բանս չցիսոցով լիրակ կընայ զարմանայ նաև, այն աստիճանի ազգանութեան կամ ներդամտութեան վրայ որ Ռուսաստանի բնակիչները ունին՝ իրենց հանաւոք համարձակ ու անխափան պաշտելու համար, թերթաւ այս ազատութեան մէծ պակասութիւն կըրելի խառն ամսանութեանց վրայ եղած օրենքը, որով ուստի մը նես կարգուի ուսողով՝ թէ այր ըստ եւ թէ կին՝ պարուածան և բոլոր զաւկեներն ալ Ռուսաց զաւանանքով մեծցրնելու, բայց նարկ չէ բուտ թէ այս օրենքին խասութեանը տակ չինալով որդափ դիրքին և անոնց որ սրանքուն մէջ ազգութեան սկը ամեն ուրիշ սկրեեւն աւելի գորաւոր ըստալով՝ այնպիսի ամսանութեանց ետեւ չեն ըստար :

Ո՞վ կընայ ուրանաւ թէ նույնական կարուիկ բառած ժողովութեանը շեցնամերացէս տօքն և Ռուսաց ակրութեան իրենց կրօնական բաներուն չափազանց կըրպով մը խառնուի ուզելին . բայց անոնց տօքնութեան բռն պատճառները հոս քննել չուզելով՝ այսպահու միայն լիշեցրնենք որ Ռուսաստանի հովում ամսանաց խիստ մէծ մասը ազգաւ լինացի է, որով բայտնի բան և թէ խնդրը կրօնական չմնար, այլ քաղաքական կըդառնայ . և այս բանին մէծ պացայց այն է որ լինացի չըսդող համամականք ամենեւին նեղութիւն կամ հալածանք չեն քաշեր Ռուսաստանի մէջ :

Խոկ Ռուսաստանի Հայերուն ակրութեան առջև և ենացիներէն աւելի սկը նեղութիւնը երէ իրաւ, և ոչ ապաքէն միան մը չունենալով ի զար մեծապէս ալ օգուակար է իրենց ամեն

D'un autre côté, les Arméniens de Turquie, plus nombreux là qu'en aucune autre contrée du globe, puisqu'ils atteignent presque le chiffre de deux millions et demi, n'ont manifesté jusqu'ici aucune envie de quitter les pacifiques domaines du sultan pour aller vivre à l'ombre du sceptre orthodoxe. Quant à reconnaître le czar pour le chef de leur Eglise, ils y songent moins encore, et il y aurait plutôt, sous ce rapport, une tendance marquée à se rapprocher de Rome, si Rome, il faut bien le dire, secondait ce mouvement des esprits par sa tolérance et se montrait aussi conciliante et aussi libérale que la Russie.

Il ne sera pas inutile ici, en regard de l'ouvrage dont je viens de signaler le but et les tendances, de placer un petit opuscule, sous forme de note, remis tout récemment à Mgr l'archevêque de Paris, par M. Boghos Dadian, l'un des mem-

proper; nous] voulons rester exclusivement Arménien, et rendre à la vérité un hommage que nous aimons, un hommage absolu et sans restrictions.

Quant au premier point de la question, qui a trait à la politique de la Russie, il se trouve en dehors de notre sphère et du cadre de cette revue; cependant nous sommes constraint, par notre conscience, d'affirmer ce qui est à notre connaissance personnelle, en rappelant aux hommes politiques que la conduite tenue par le gouvernement russe ne diffère nullement de celle que suivent les autres puissances, et qu'elle est toute naturelle: ce gouvernement s'efforce de gagner et de fondre dans sa propre nationalité une population active, ingénieuse, laborieuse, prudente et honnête, et cela non-seulement dans ses rapports extérieurs, mais aussi à l'intérieur. Ceux-là qui ignorent ces faits, ont peut-être raison de s'étonner de cette liberté de conscience et de la tolérance dont jouissent les habitants de la Russie en matière religieuse. Il est vrai que cette liberté est restreinte par la loi qui règle les mariages mixtes, loi en vertu de laquelle tout mariage contracté avec un Russe ou une Russe impose l'obligation d'élever les enfants dans la religion orthodoxe; mais la rigueur de cette prescription ne saurait atteindre ceux qui, inspirés par un sentiment d'attachement à leur nationalité, beaucoup plus puissant que tout autre motif d'entrainement, ne cherchent jamais de pareilles unions.

Il est impossible de nier qu'en général les populations catholiques romaines supportent avec peine la tendance du gouvernement russe à s'immiscer dans leurs affaires religieuses. Sans vouloir examiner à fond les véritables causes de leur mécontentement, nous dirons seulement que l'immense majorité des catholiques romains de la Russie est composée de Polonais; par conséquent la question ne reste plus circonscrite dans le domaine religieux, elle devient politique. Une preuve manifeste de cette assertion est la tranquillité dont jouissent, dans ce pays, les catholiques non polonais.

Si ce que l'on dit est vrai, que les Arméniens de Russie sont plus favorisés par le gouvernement que les Polonais, il est évident qu'il n'y a là aucun danger à craindre pour les pre-

պօլոյ Հայմողովրդեան իշխանաւորներէն մէկը :

« Այս տեսրակին նայեղով, Հայոց Եկեղեցւոյն Հովհանք Եկեղեցւոյն հետ ունեցած կարծեցեալ անհամաձայնութեան նիւթերը որ ևս ուրիշ տեղ համբեր եմ (Նամականի գՏաճկաստանէ, հատ. Բ, էջ 271) ըստ Գեր. Խլերոյի՝ Պետրայի հանգուցեալ արքեպիսկոպոսին քրիստոնեական վարդապետութեանը, եօրնէն չորսի վերածելու է, որ ասոնք են. բղխումն Հոգւոյն սրբոյ, երկրու բնութիւնք ի Քրիստոս, վիճակ հոգւոց իւս մահու, գերազանութիւն պապին . եւ այս նիւթերուս վրայ անզամ եղած մոլորութիւններուն եւ ոչ մէկը կրնայ իրաւամք տրուիլ Հայոց. վասն զի թէ որ մէկը մօտէն ու առանց նախապաշարման նայի՝ կրնասկընայ որ իրենց Հարց այս խնդիրներուն տուած բացատրութիւնը միշտ համաձայն եղած է հովհանքական ընդհանրական Եկեղեցւոյ վարդապետութեանը հետ : Տատեան ամիրային իր դրութեանը վկայու-

կողմանէ. ով կրնայ ըստ թէ աւելի գոյն պիտի ըստային մերացնեալ՝ թէ որ հովհանքականաց պէս (ինչպէս որ կրու Պարոն Ռապիչին) կասկածելի ըստային այնպիսի նզօր տերութեան մը առօք :

Դանք խնդրոյն երկրորդ մասին, որ է զքիին հեղինակին դիտաւորութիւնը :

Նախ ևս առաջ այս զիտնալու է որ Առասաստանի Հայերը Ռուսաց հասարակ ժողովրդէն, երբեմն ալ Եկեղեցականներէն ու կարծեցեալ զիտուններէն շատ աւելի նախատինքներ կրլսն իրեւ ճերեսափրու, մոլորեալ, Գրիգոր անունով աղանդապատի մը հետեւող (որովհետեւ իրենք զիրենք Գրիգորման կանուանն քանի մը տարիի ի վեր բառ որում լուսառըշական), առասածաշարչար, արքանական, միաբնակ, եւոփեւկան և այլն, քան թէ Տաճկաստանի Հայերը Ֆրանկաց քարոզիչներէն, վիրովականութիւն աշակերտներէն, ու քանի մը չափինասկը միտիքարեսներէն Այս ապահու ըլլալով, ոչ ապաքին մէծամեծ զովատից ալ արժանի սեպիւն և այն ազգապիրաց շանքն որ կաշխատին թէ խօսքով ևս թէ զրոյ սրբեաւ ազգին վրայէն այս կեզու անունները պարտուապատշաճ եղանակա : Եւ անս այսու դիտամար միայն հրատարակուած և այն փոքրիկ զրուածքք, ինչպէս որ հուսաստան զիտունք, եւ ոչ երեք Հայերը Առասացրներու դիտաւորութեամբ ինչպէս որ վեր ի վերոյ նայութիւնը կրնան կարծել : Իրաւ է որ Առասաց ակրութան Հայերուն քրայ ցուցացած մէրն ու հովհանաւորութիւնը չափէ դուրս մէծցընելու շանք մըն ալ կերևնայ զրուածքին մէջ. քայլ այս շանքը բաւական շարդարանար երբոր մասմուի թէ Հայերը իրաւցընէ արժանի են այնպիսի խնանց, եւ միքր պէսք է որ զարմանք ընթէ անոնց որ զիտն թէ զքիին հեղինակը եւ տպագրել տուողը՝ Առասաստանի Հայերէն ու տէրութեան առջև մէծամեծ պատիներ ու պաշտօններ ունեցողներէն են : Խոկ թէ ասոնք միտք ունենան զՀայերը նաև կրօնի կողման ուսուացընելու ամենալի զքիին խօսքին խօսքին հնատեսիք, ու մենք ալ չենք կարծեր, եւ յասանք թէ չենք խարուած :

bres les plus éminents de la communauté arménienne de Constantinople.

Suivant cette note, les points sur lesquels l'Église arménienne serait en désaccord préndent avec celle de Rome, et dont j'ai donné ailleurs l'énumération (*Lettres sur la Turquie*, t. II, p. 271) d'après le catéchisme de feu Mgr Hillereau, archevêque de Pétra, devraient être réduits de sept à quatre, savoir: la procession du Saint-Esprit, les deux natures en Jésus-Christ, l'état des âmes après la mort, la primatie du pape; et encore aucun de ces points ne saurait-il être objecté avec justice aux Arméniens, puisque, si l'on veut y regarder de près et avec un esprit libre de préjugés, on reconnaît que l'interprétation qu'en ont donnée leurs Pères a toujours été conforme à la doctrine de l'Église catholique romaine. Il ne m'appartient pas de discuter l'authenticité des témoignages allégués par M. Dadian à l'appui de sa thèse; j'admetts

miers; au contraire, il y a beaucoup de bien à espérer de toutes manières; pourrait-on supposer que les Arméniens seraient satisfaits, si, aux yeux d'une puissance formidable, ils étaient tenus autant en suspicion que le seraient les caiholiques, au dire de M. Ubicini?

Venons maintenant à notre deuxième point, c'est-à-dire à l'intention de l'auteur du livre.

Il est à remarquer tout d'abord que les Arméniens de Russie sont exposés aux insultes du bas peuple russe, et quelquefois des ecclésiastiques et des prétendus savants, et qu'ils sont qualifiés des noms odieux d'*hérétiques*, de *schismatiques*, de *sectaires*, partisans des erreurs d'un hérésiarque nommé *Grégoire* (par suite du nom de *Grégoriens* qu'ils ont adopté depuis quelque temps comme pour indiquer leur soumission aux successeurs de saint Grégoire l'Illuminisateur), et des qualifications de *théopaschites*, d'*ariens*, de *monophysites*, d'*euthéen*s, etc., etc., et ces inculpations sont beaucoup plus à craindre pour eux que celles que leur adressent quelques-uns des missionnaires latins, des élèves de la propagande, et des mekhitaristes latinisants. Cela posé, est-ce qu'il ne serait pas juste de considérer, comme à propos et dignes d'éloges, les efforts de ceux d'entre les Arméniens qui tâchent, par leurs discours ou leurs écrits, de réfuter ces accusations dirigées contre eux? C'est uniquement dans ce but que l'ouvrage précédent a été évidemment composé et nullement dans l'intention de *russifier* les Arméniens, ainsi que pourraient le penser les gens qui n'approfondissent pas la question. On voit, il est vrai, dans cet écrit, percer une tendance à exagérer la protection accordée par le gouvernement russe aux Arméniens; mais cette tendance n'est-elle pas suffisamment justifiée par un fait impossible à méconnaître, c'est que les Arméniens méritent cette protection. D'ailleurs, l'auteur et l'éditeur de cet ouvrage ne sont-ils pas eux-mêmes des sujets russes, et haut placés dans l'état social de cet empire? Mais qu'ils aient l'intention de *russifier* les Arméniens jusque dans leurs croyances religieuses, rien dans l'ouvrage en question ne le montre, et il suffit de le lire avec un esprit non prévenu, pour en avoir la conviction.

քիւն թերած խօսքերուն վաւերականութիւնը քըն-նելը իմ բանս չէ. ես առանց դժուարութեան կըն-դունիմ իրեն նետ ու Հ. Գարրիկ Սյմազովսքիին հետ (այս այ ըսենք որ Հ. Գարրիկը միսիրարեան քահանայ է, ուստի և նոովմեական Հայ) թէ Հայոց Եկեղեցւոյն ու Հոռվմայ Եկեղեցւոյն դաւանու-թեանը մէջ եական տարրերութիւն չկայ, եւ թէ առաջինը երկրորդին նետ գրեթէ նոյն յարարե-րութիւններն ունի ինչ որ ունի զաղղիական Եկե-ղեցին. ուստի ես ալ կընամարիմ զինքը՝ իր յա-տուկ զուրցուածքովը նոյնպէս ուղղափառ՝ ինչ-պէս որ ինքն իսկ Գեր. արքեպիսկոպոսն Փարի-զու ուղղափառ է :

« Ապա ուրեմն երկու կողմէն այս բացատրու-թիւններն ըլլալէն եաւե՛ տարածայնութիւն ինչո՞ւ ըստայ: Ինչո՞ւ պիտի տրութին գետ Հայոց Հերձուածոցի ու Հերձարկոսի նախատական անունները՝ երբոր ժողով մը չէ եղած ու զանոնք Եկեղեցին դուրս չէ ըրած, եւ իրենք զիրենք նրու և հաւատարիմ

sans peine, avec lui et avec le R. P. Gabriel Aivazovsky (le P. Gabriel, notons-le bien, est religieux mekhithariste, et, par conséquent, Arménien catholique), qu'au fond il n'y a pas de différence entre la croyance de l'Eglise arménienne et celle de l'Eglise de Rome, que la première se trouve vis-à-vis de la seconde à peu près dans les mêmes rapports que l'Eglise gallicane, et, par conséquent, je le tiens, d'après sa propre expression, pour aussi bon catholique que Mgr l'archevêque lui-même.

Mais alors pourquoi ce malentendu quand les parties se sont expliquées? Pourquoi les noms odieux de schismatiques et d'hérétiques, dont on continue à flétrir les Arméniens, lorsque aucun concile ne les a mis hors de l'Eglise et qu'eux-mêmes se proclament ses fils soumis et fidèles?

Խնդրոյն երբորդ մասը մեզ ամենէն կարեւորը կերեւնայ. այսինքն Թուասաստանի Հայոց արամազրութիւնը : Ցանգզեռ-թիւն կրնայ նամարուի մեզի իրաւամք՝ երկ Թուասաստանն այցան նետու. եւ այցան տաքի զատուած զանուելով ալ պնդենք թէ ինչպէս որ պիտք է տեղեակ ներ այն կոդմերու. Հայոց դիտառութեանցն ու յօնարութեանը : Սակայն ունե-ցած տեկիլութիւններն բաւականն ալ աւելի նամուած է զմեզ թէ Հայերը բուրումին ուսակ զառնապու և Թուասաց մէջ բնիդմե-լով խառնուելու վասնը ունին ալ նէ կամքն ու զիտառու-թիւնը չանին : Ա՞վ չշիտեր թէ մեր ազգը իր դաւանանքն ու արարողութիւնները փոխելն մատու չափ կրտսուա ու կրտսուի. եւ իրաւանք ունի, վասն զի անոր վրայ միայն մնացած է՝ կրնանք բաւէ՝ իր ազգութեան ներքին խոկորիւնը, կերպով մը նաև արտաքին զոյտութեանը : Տաճկաստանի Հայը վաճա-ռանցին մէջ, ժողովարաններու մէջ, պատասխն մէջ, զրու-թանց մէջ, եւ ուրիշ զիւրէ ամեն տեղ միք Տաճկի պետ չը- գարուիք, տաճկերն չը խօսիք, Տաճկաց չը համեսիք. ուր կիմացուի իր հայութիւնը, երկ ոչ Եկեղեցւոյն մէջ՝ ուր հարի-րաւոր ազգաւոց նետ մէկուու ժողոված իր երանելի նախ- նեաց լեզուուի եւ իր սուրբ և աստուածարեան վարդապետաց նողերուոյն խօսքերովք զԱստուած կրթաւարանն միարանու-թեանը : Այսպէս է ան նաև Թուասաստանի Հայը . Եկեղեցին դուրս գրեթէ ամեն տեղ ուսու, բայց Եկեղեցւոյն մէջ Հայ, եւ զիրմանան Հայ. եւ երկ մինչև վերջը այսու սկզբամք եւ նողով մնայ Հայը, ով կրնայ կոսկածիւ թէ իր ազգային զաւա-նանքն ու արարողութիւնները փոխէ : Միայն թէ... այս կոտր բաւին առն մտքերնիս քիչ մը կրտսանին... միայն թէ վախ մը կայ որ և սրբավանն կրտսուան չափէ զուր եռանդեամք եւ ծուռ բնարողութեամք նետուող երիտասարդաց նորաս- րութիւնն ու ինքնանաւանութենն իրաւի եւ քիչ մը կրտսածիւ. լուսնեաւ ինչպէս Տաճկաստան՝ նմանաւիւ եւ աւելի Թու- աստանն ալ կրտսուին այնպիսինք որ իրենց նախանցը եւ նախնաց անսաւաննութեանը նետ կրշփորին նաև անոնց բարեպաշտութիւնն ու ազգափրութիւնը, եւ իրենք զիրենք զիոնուն ու բարսկ մարդկանց տեղ զիւրը կարծն թէ Եկեղեցիք ու Եկեղեցական նախկնաներ նեռու քայլուով կրպայ: Ա՞րշափ փափաքիք բան է որ այս ծուռ սկզբունքին զիրենք ազատ պահելու եւ կամ գոնէ նորք ազատելու ննարքները շատ ու

Le troisième point que nous avons à traiter, celui qui a rapport aux dispositions des Arméniens de Russie, nous paraît encore plus important que les précédents. Vivant éloigné de la Russie depuis longues années, nous serions peut-être justement accusé de témérité si nous prétendions connaître au fond les intentions et les tendances des Arméniens de ce pays. Toutefois, ce que nous en savons, nous suffit pour être persuadé que les Arméniens se trouvent en effet exposés au danger de devenir complètement russes, et d'être absorbés par la nationalité dominante, mais ils n'y sont nullement enclins. Chacun sait combien les Arméniens tiennent à ne rien innover dans leur croyance et leurs rites; et ils ont raison, parce que c'est là uniquement que repose, pour ainsi dire, l'essence de leur nationalité, et, en quelque sorte, leur existence comme peuple particulier. L'Arménien de la Turquie ne se montre-t-il pas dans les places publiques, dans les cafés, dans le sérapil, dans les promenades, partout enfin, avec les dehors d'un Turc? Ne parle-t-il pas toujours le turc? n'imite-t-il pas en toutes choses les Turcs? Où se trahit sa nationalité arménienne, si ce n'est à l'église, où il se réunit à la foule de ses compatriotes, pour célébrer la gloire de Dieu dans la langue de ses ancêtres, et en répétant les paroles pleines d'onction des saints docteurs de sa patrie? L'Arménien de Russie se trouve aussi dans les mêmes conditions: Russe partout, excepté dans l'intérieur de l'église où il redevient uniquement Arménien, et très-zélé Arménien. Si donc il persévere dans les mêmes principes et dans les mêmes vues, nul doute qu'il n'altérera jamais la croyance de ses pères et les rites de son Église. Cependant une seule chose nous paraît à craindre, c'est l'esprit qui anime aujourd'hui plusieurs de nos jeunes gens, satisfaits d'eux-mêmes, amateurs de nouveautés, qui sont épris d'un goût malentendu pour une éducation exclusivement européenne; car il se trouve de ces jeunes gens en Turquie, et un plus grand nombre encore en Russie, auxquels la piété et le patriotisme de leurs ancêtres semble être le résultat de l'ignorance, et qui s'imaginent que c'est en s'abstenant de fréquenter l'église et en désertant les exercices religieux, qu'ils s'acquièrent le droit d'être considérés comme des

որդիք կը ճանչնան Եկեղեցւոյ : Խնդր համար այն միաբանութիւնն որ այնչափ ցանկալի է՝ ոչ միայն Եկեղեցւոյ օգտինհամար, այլև մերարեւելեանքաղաքականութեանը, մինչև հիմա չէ կատարուած : Յանցանքը որուն է, Հռովմայ թէ Հայոց : Թողունք որ այս փափուկ խնդրոյն պատասխանը ինքը Պողոս ամիրան տայ՝ նոր պատահած պատմութիւն մը մէջ թերելով . « Պիտո Թ. պապին քահանայա « պետութեան առաջին տարիները քիչ մնաց որ « աւելի կերպով մը պիտի պայծառանային ընդ- « հանրական Եկեղեցւոյ տարեզրութեանց մէջ՝ « Հայոց Եկեղեցւոյն բոլորովին մատենալովը առ « Եկեղեցին Հռովմայ : Գերապատի Ֆերրիերի « նուիրակը մինչդեռ ի Կոստանդնուպոլիս էր՝ « Տաճկաստանի Հայոց ազգային ժողովոյն կող- « մանէ պատգամաւորութիւն մը ընդունեցաւ որ « մայրաքաղաքին երեւելի անձններն քաղ- « կացեալ էր, սորորազբեալս ալ այն պատգա- « մաւորաց մէկն ըլլալու պատիւն ունեցեր էր :

Pourquoi l'union, si désirable dans l'intérêt non-seulement de l'Eglise, mais encore de notre politique en Orient, n'est-elle pas encore consommée? Est-ce la faute de Rome? est-ce celle des Arméniens? Laissons M. Boghos Dadian lui-même s'exprimer sur ce point délicat, en rappelant un fait historique récent: « Les premières années du pontificat de Pie IX ont été sur le point d'être illustrées, dans les annales de l'Eglise universelle, par un rapprochement complet de l'Eglise d'Arménie et de celle de Rome. Mgr le nonce Ferrieri reçut, durant son séjour à Constantinople, une députation du conseil national des Arméniens de la Turquie, choisie parmi les personnages notables de la capitale. Le soussigné a eu l'honneur d'en faire partie. Un exposé des doctrines de l'Eglise arménienne, présenté par cette députation, a obtenu l'approbation pleine et entière de Mgr le nonce. Malheureusement ce prélat, insistant sur la

զօրաւոր բլլան : Տարակոյն չկայ թէ ասոր մեծապես կրնան օգնել Եկեղեցականք՝ թէ որ ուսման ու լեզուազիտութեան կողման աշխարհականներէն վար չմնան, և միանգամայն չըսդուն որ մեր հոյակապ Եկեղեցւոյն շքեն ու զեղեցիկ արարութիւնները իսրանան, և Եկեղեցական պաշտամանց վայելչութիւնները այնչափ պակսին ու խանգարին որ ոչ միայն ուսումնականց այլ և հասարակ ժողովրդեան աչքը կերպով մը օսուար ազգաց հանդիսներուն վրայ մնայ, սպինքն Յունաց, Շուսաց կամ Լատինացւոց, որով կամաց կամաց իրենց ազգային Եկեղեցիններէն պաղեստիվ անոնց Եկեղեցինները յանախնեն, անոնց նու խնամութիւն ընեն, անոնց ժգուհն ու սովորութեանցը վրայ գտային, իրենց մինչև խիստ զովիմ աւանդութիւններն ալ վար զարնեն, և ուրիշներուն պախարակիվ սովորութիւններն անզան մինչեւ երկինք քարձաքընեն :

personnages instruits et civilisés. On ne pourrait assez désirer que les moyens de préserver la jeunesse arménienne de ce principe funeste ou au moins de l'en détacher plus tard, soient nombreux et efficaces. Nul doute que le clergé arménien ne contribue beaucoup à ce résultat, s'il cherche à ne pas rester en arrière, dans l'étude des sciences et de la philosophie, de ses compatriotes laïques; si, surtout, il ne permet pas que les rites majestueux de notre liturgie tombent en désuétude, ou s'altèrent, au point que les gens instruits et aussi le bas peuple լուսաւ և viennent à regarder avec envie les cérémonies des autres peuples, par exemple, des Grecs, des Russes ou des Latins: c'est par là, en effet, qu'ils se refroidissent insensiblement de leur attachement à l'église nationale, qu'ils sont attirés à fréquenter les Églises non-arménienes, à contracter des mariages avec des étrangers, à se prendre d'une passion irréfléchie pour les langues et les usages de ceux-ci, à mépriser les plus belles traditions de leur nation, et à éléver jusqu'aux nues les coutumes les plus blâmables des autres.

Nous ne pouvons terminer ces considérations sans rappeler qu'il y a une très-grande différence entre le désir et l'espérance. M. Ubicini dit très-bien que tout Arménien *rêve* la reconstitution, à un jour donné, d'un nouveau royaume d'Arménie; mais si ce n'est là qu'un rêve, ce rêve n'est pas même la valeur d'un désir, et encore moins d'une espérance. On peut dire que notre nation est encore assez heureuse pour savoir reconnaître avec discernement ses qualités ou les défauts qu'elle possède; elle sait, par conséquent, qu'elle a besoin encore de beaucoup d'efforts et de progrès pour parvenir à se régénérer moralement et intellectuellement, pour se réformer, s'éclairer, avant de songer à ce qui lui manque, dans l'état où elle vit aujourd'hui sous des gouvernements protecteurs, et avant de concevoir un seul instant le désir d'avoir un gouvernement indépendant... Ce que nous savons de science certaine, et ce dont nous pouvons assurer les étrangers, non sans orgueil pour nous, c'est que la portion la plus sensée de la nation, c'est-à-dire la très-grande majorité, considère, dans quelque pays qu'elle habite, comme un devoir

Թուքրեմիս ջվերքացըննենք սռանց այս ալ աւելցընելու թէ փափաքն ու յոյոր իրարմէ շատ տարրեր քանիք են : Պարոն Ռապեհինին աղէկ կրու: թէ ամէն Հայ կը յերազէ որ որ մը չէ նէ օր մը նոր բազաւորութիւն մը ունենայ. երէ Հրազ է, թերեւս բազմանքի չափ ալ զօրութիւն չունի, նոր մնաց ակնելարութեան և յուսոյ : Մեր ազգը բարերազդ կրնայ նամարուի նուս այս կողմանէ որ իր կատարելութիւններն ու պակասութիւնները լու կրնանչնայ. զիսու որ զեւ շատ ու խիստ շատ յառաջադիր. մուրիւն պէտք է իրեն որ նախ բարյագակն ու մատարուկն նորոգուի, կազդորքի, լուսաւորուի, և յատոյ ուրեմն նախ մտածէ թէ ինչ երջանկութիւն կրպակսի իրեն՝ նովանաւորութիւննին փայելած տէրութեանց կողմանէ որ մուրէն պարզ փափաք ալ ըլլայ նէ անցնի ինքնազդուի կառավարութիւն մը ունենալու... : Մենք այս՝ զիսունք, և օսարաց ալ պարձանօք կրսնք, որ մեր ազգին խոնականազդն մասը (որ աղէկ որ մէծ մասն է) որ տէրութեան մէջ ալ զտնուի՝ իրեն սրբազն պարոք մը կրնամարք պիտանի, հասարարիմ, սիրելի և պատուական բլլան անոր, առանց իր սիրելի ազգութիւնը կորսրնցընելու, և իր նախնաց քաղցը ու անզին աւանդութիւնները մասունքի

« Անոնց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վարդապետութեանը գրայ տուած քանի մը բացատրութիւնները լիակատար կերպով հաճոյ եղան զերապատիւ Նուիրակին : Ափսոս որ այն անձին սաստիկ պնդելովը թէ ոչ միայն պատշաճ՝ այլ եւ հարկաւոր է որ ազգային պատրիարքաց եւ եպիսկոպոսաց ընտրութիւնը պապին ձեռքովն ըլլայ (որ Արեւելքի մէջ հազարաւոր տարիներէն ի վեր հաստատուած սովորութեան հակառակէ), Տաճկաստանի Հայոց պատգամաւոր ներուն ըրած այցելութիւնը անպառւղ եղաւ : »

Ա. ՌԻՊԻՉՅԱՆԻ :

convenance, la nécessité même de la nomination des patriarches et des évêques nationaux par le pape, contrairement à l'usage séculaire établi en Orient, cette démarche des représentants des Arméniens de la Turquie n'a eu aucun résultat. »

A. ՌԻՊԻՉՅԱՆԻ.

պէս (ռամիկորեն ըստնք՝ *թուրաբի* պէս) կրպան. կրպանպան. զիսէ որ ասուածային Դախախնամութիւնն ըստէ իրեն. Հայդ պահեան եւ կիցցէս : » Գ. Ա. :

sacré de se rendre utile, de se montrer fidèle, dévouée et pleine d'honneur à l'égard de la puissance sous laquelle elle vit, sans rien perdre de sa nationalité. Elle maintiendra les douces et précieuses traditions de nos ancêtres, comme autant de reliques vénérées, ou, pour mieux dire, avec une expression vulgaire, mais profonde, comme un *talisman*. — Elle sait que la divine Providence lui a dit : « Garde ces traditions, et tu vivras ! »

Ե. ՓՈՐԻՉԵԱՆ ԱՄՍՈԳԻՔ

Նոյեմբեր ամսոյն մէջ կրնանք ըսել թէ երկու նշանաւոր զործողութիւն պատանեցաւ Եւրոպայի մէջ. մէկը համաշխարհական արուեստանանդիպին վերջանալն եր՝ ինչպէս որ ըսինք, մէրմալ արեւելեան պատերազմին զրերէ դաշրիթը՝ ձմեռը վրայ զայռն պատճառաւ : Հասարակաց կարծիքը, մանաւանդ թէ փափաքը, ատեն զառի խաղաղութեան և հաշտութեան վրայ տարածուած ձայներուն մտիկ ընելու. բայց համարձակ վճիռ մը տուող զանեկը կարելի չէր, թերեւ եւ ոչ մեծամեծ տէրութեանց խորհրդարաններուն մէջ : Թուսաց զենքերուն երեսելի յաջողութիւն մը չունենալը եւ ոչ մեկ տեղ՝ մեծ արգելք է անտարակոյս այնպիսի մեծ տէրութեան մը զիշանելուն որ հաշտութիւն ըլլայ . արեւմտեան տէրութիւններն ալ թէպէտ եւ անբաւ վնասներ կրեցին, բայց այն մեծամեծ յաջողութիւններն որ ունեցան՝ յոյս կուտայ իրենց որ պատուաւոր կերպով մը հաշտութիւն ընեն իրենց քննամույն նետ, ապա թէ ոչ զայ տարի ալ պատերազ-

մը առաջ տանելու ստիպուած ենք կըսեն : Նոյեմբերի 25ին, մեծանուն եւ հանճարեղ Մոլք կոմսը՝ որ Լուի-Ֆիլիպի քաջատորին քաջ խորհրդականներէն ու պատուաւոր ստիկաններէն մէկն եր՝ իր զեղի տանք մէջ վախճանեցաւ կարուածով : — Զորս օր առաջ ալ Պրիւա ծովապետը, որ Պօլոյ մեծամեծներէն ու վեհափառ արքային այնչափ պատիւ տէսնելին ետեւ արեւելքէն Գաղղիա դառնալու վրայ եր, Միկրիոյ Մեսինա քաղաքն որ հասաւ՝ վախճանեցաւ ի տրտմութիւն Գաղղիացոց սու հասարակ :

— Սարտենիոյ կամ Փիլմոնի Վիկոնտ-Էմմանուէլ քաջատորին Գաղղիա ու Անգղիա զայովը դաշնակից տէրութեանց բարեկամութիւնը աւելի հաստառուեցաւ : Նախորդուն կայսրը և Վիկոնտիս քաղունին արժանաւոր հիւրընկալութեամբ մեծարեցին այն քաջատորն որ թէպէտ փոքրիկ տէրութեան մը զիւխի է, սակայն քսանընինզ միլիոն Խուլացոց սրտին վրայ ոչ սակաւ ազդեցութիւն ունի :

Վիկտոր-Էմմանուէլ թագավորը ծնած է մարտի
14 ին 1820 ին : Եթ հայրը Կարոլոս Ալբերտ Խոա-

կիոյ ազատութիւնը պաշտպանելու մտքով պատե-
րազմի եկա Աւստրիոյ դեմ, ու նովարայի քովը



Վիկտոր - Էմմանուէլ Թագավոր Մարտինոյ :

յաղութեղով՝ հրաժարեցաւ արուեն, որդուոն
բողոք թագավորութիւնն ու ինքը քաջուեցաւ

Փորրուկալի երկիրը, որ և վախճանեցաւ քա-
նի մը ամիսն՝ յուլիսի 28 ին 1849 ին :

— Նոյեմբերի վերջերը ազգային դիպուած մըն ալ պատահեցա ի Փարիզ՝ որոյ այս անգամ հարեւանցի լիշտակուրիւնը միայն կընենք, ընդարձակ պատմուրիւնը՝ ընդարձակագոյն ապացոյցներով հանդերձ՝ զայ տարուան մէջ ելլեղութերերուն պահելով : Մուրատեան վարժարանին գայրակական անցքերուն պատմուրիւնը կարդացողները պիտի գարմանան անշուշտ որ խարուեր են եղեր՝ կարծելով թէ Գեր . Հիւրմիզեանին և իր համախոններուն ընդդեմ Հ . Սարգիս վարդապետի ունեցած քենն ու վրեժինդրուրիւնը իշած է՝ այնպիսի կերպով զինքը այն վարժարանէն դուրս ընելին ետև : Սյն օրէն ի վեր ինչեր որ պատահեցա՝ իրացընէ լսելու և խրատ առնելու բաներ են, ինչպէս որ պիտի տեսնուի . առ այժմ այս միայն ըսենք որ Հիւրմիզեանց բոլոր ջանքն ու խօսքն է զՀ . Սարգիսը բառաց Դաեւ, ՏԱԼ, որպէս զի... նահատակուրիւնը անկատար չմնայ, այս հոն լմբնցընէ փառաւորապէս այն եօրանասունուրեք տարեկան բազմարդիւն կեանքը՝ որուն լիսունը արդէն Միիքարեան Միաբանուրեան ծառայուրեանը մէջ անցուցեր է՝ միշտ զովելի կերպով, և քառասունը մասնաւորապէս Մուրատեան վարժարանին գործոցը մէջ . այնպէս որ դեռ ասլէց չորսատարի առաջ արժանի սեպուեր է նոյն Գեր . Հիւրմիզեանին այնպիսի խօսքերով զիր ընդունելու . « Վերապատուուրիւնդ ելից ար « զարեւ զպարտս իւր՝ առ իս ազդարարու « թեամբքն . բայց որպէս ծնողը մինչեւ ի սպառ « խնամարկեն առ որդիս, ոչ շատ ասացեալ եր « թէք, նոյնօրինակ անշուշտ և Վերապատու « ուրեանդ խնամք իցեն առ Վարժարանդ . նմին « իրի չէ պարտ լքանել Զեզ մինչ ի սպառ . ո՛ զի « տէ զի՞նչ այլ զէսք և պատճն պատրաստից էն էրկինք՝ « որում միայնոյ է ի չարեաց անակնկալ հանել բար « բիս... » — Թող կարդացողներն այս խօսքերու վրայ քիչ մը տաեն ալ մտմտան՝ մինչեւ տեսնեն թէ Գեր . Հիւրմիզեանը ինչ կերպով աշխատեցա իր ձեռքովը կամ անողութեամբը սկսած չարիքը շարունակելու և օրէ օր աւելցընելու, վաստ ըլլայով՝ անշուշտ մարգարեարար, — զի բանասապետ էր տարւոյն այնորիկ, — թէ որչափ որ չարիքը մեծ ըլլայ՝ այնչափ ալ Աստուծոյ անկեց անակնկալ կերպով հանելու բարին մեծ պիտի ըլլայ :

— Փարիզու համաշխարհական արուեստահանդիսին վրայ զիտնալու բան մըն ալ այս և որ բացուած օրէն մինչեւ զոյուած օրը որչափ մարդ զացեր է տեսնելու, և որչափ ստակ հաւաքուեր է անոնցմէ : Արդ մայիսի 15էն մինչեւ նոյեմբերի 50, այսինքն 198 օրուան մէջ (բացմանն ու պարզեարաշիտուրեան օրերը դուրս հանելով) մարտարութեան պալատը մտնողներուն բխը եղեր է 5,626,934. գեղարուեստից պալատը մտնողներուն 906,750. ամենը մէկէն 4,533,664 հոգի : Խոկ ասեցմէ հաւաքուած ստակը եղեր է ընդ ամենայն 2,941,668 ֆր անք :

Փարիզու մէջ նոյեմբերի առաջին օրէն մինչեւ 45ը մէկ քիլոկրամ մսին (որ 515 տրամ ըսել է) միջակ զինք՝ ուրիշ քանի մը քաղաքներու մերուն զնոյն հետ համամատելով՝ այսպէս զտեր են .

Եղան միու.	Հորրու միու.	Աշխարի միու.
Փարիզ	1 ֆր. 56	1 ֆր. 65
Լոնդոն	1 85	1 96
Ամստերդամ	1 69	2 42
Միլան	1 24	1 24
Հռոմ	« 85	« 88
Կոստանդնուպոլիս ..	« 96	« 96
Զմիռոնիա	6 77	« 1

Նոյն տասնթինգ օրուան մէջ առաջին տեսակ հացին մէկ քիլոկրամին (515 տրամին) զնոյն համամատութիւնը ալս է եղեր .

Փարիզ	» ֆր. 58
Լոնդոն	» 67
Ամստերդամ	» 88
Միլան	» 59
Հռոմ	» 65
Կոստանդնուպոլիս ..	1 05
Զմիռոնիա	» 60

Propriétaire-gérant : A. LACHAT.

Ի ՓԱՐԻԶ, Ի ՏՊԱՐԱԿԵՒՆ ՎԱԼՏԵՐ :

COLOMBE DU MASSIS

MESSAGER DE L'ARMÉNIE

PUBLIÉE SOUS LES AUSPICES

DE M. ÉDOUARD RAPHAËL GHARAMIAN.

ԳԻՒՆ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ .

Ի Փարիզ, տարեկան	Ֆրանք	25	»
Արուաբոյ		28	»
Դին միոյ տարակի		3	»

PRIX D'ABONNEMENT :

Paris, par an	Fr. 25
Էրազր	28
Պրի դու նումերո	3

ՏԵՂԻ ԾՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ .

Ի ՓԱՐԻԶ, Ի ԳՐԱԿԱՆ ՊԱՐՊԱՀ Հ. ԱՐԱՄԵԱՆ,
Ի ՓՈՂՈՑ ՍԵՆ-ՄԻԿՐԻԽ, Բ. 38.

On souscrit :

A PARIS, CHEZ M. D. ARAM,
rue Saint-Sulpice, 38.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ .

Ա. ԿԵՆՑԱՎՈԳՈՒՏ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ .

Ֆրանզ վիճակագրաց ի Փարիզ . — Միակերպութիւն չափուց, կշռոց և դրամոց . — Հասարակաց թիւնու:

Մամլէկան խմանափորութիւն . Գլ. 6:

Բ. ՏԵՍԱՐԱԿՈՒՄ ԵՒՐՈՊԱՅ .

Տաշխամն մրցանակաց ի համաշխարհական Արուատանական միջազգային Փարիզու . — Առևնախօսութիւն Կայսեր . Հայ . և Գաղլ :

Գ. ՀԱՅԿԻԱՐԱԿ ԱՇԽԱՐՀԱՇԽ ՄԱՐԴԿԱՆ .

Ֆրանքին . (Նարայարութիւն .)

Դ. ՀԱՅԿԱՐԵԱՆ ԹԱՆԴԱՐԱԿ .

Դաւանութիւն Եկեղեցայ Հայուսանեաց . Հայ և Գաղլ :

Ե. ՓԱՐԻԶԵԱՆ ԱՐՄԱՆԻՔ .

Խաղաղութիւն և պատերազմ .

Մահ Մոլէ կրծսին և Պրիա ծովակալին .

Պարասա բազարին Սարտենիոյ ի Փարիզ .

Ազգային տեղեկութիւն մը .

Համաշխարհական Արուատանակայ տեսազներութիւն .

Արևայլ քաղաքաց մէջ մայն ու հացին զին :

SOMMAIRE.

I. CONNAISSANCES UTILES.

Congrès de statistique à Paris. — Uniformité des poids, des mesures et des monnaies. — Langue universelle.

Philosophie populaire. Ch. II.

II. TABLEAUX DE L'EUROPE.

Distribution des prix à l'Exposition universelle. — Discours de l'Empereur. Arm.-Franç.

III. GALERIE DES HOMMES DE MÉRITE.

Franklin. (Suite.)

IV. MUSÉE ARMÉNIEN.

Profession de foi de l'Église arménienne. Arm.-Franç.

V. CHRONIQUE MENSUELLE DE PARIS.

La paix et la guerre.

Mort du comte Molé et de l'amiral Bruat.

Voyage du roi de Sardaigne.

Une nouvelle nationale.

Nombre des visiteurs de l'Exposition universelle.

Prix de la viande et du pain dans diverses villes de l'Europe.

1^{re} Année. — Novembre 1855. — N° 11.